

Kmetovské smlouvy v Bosně z let 1859—1866.

Příspěvek ku poznání kmetovského poměru v době ottomanské vlády.*)

Dr. Ant. Hassmann.

Když jsem počal r. 1910 podrobněji studovati agrární poměry v Bosně, snažil jsem se především získati ve svém okolí originální dokumenty ilustrující jednotlivé typy agrárních vztahů v Bosně v době před okupací. Dlel jsem tehdy v Maglaji a tam podařilo se mi také nalézt řadu původních listin o poměru kmetovském. Byly to vesměs papíry, jež pokládány byly za naprosto bezcenné a užíváno jich k zatápní v maglajské škole. Mezi zbytkem, jenž se mi čirou náhodou dostal do rukou, shledal jsem 29 původních kmetovských smluv, jež jsou předmětem této studie.

Jsou to vesměs kmetovské smlouvy učiněné po rozumu čl. 12 nařízení ze dne 14. seferu 1276. Psány jsou na úředních, cařihradských formulářích tureckou kursivou a bosenskou cyrilicí staršího i novějšího typu. Dle dat na vyhotoveních poznamenaných pocházejí z let 1859—1866; nejvíce — 15 — z r. 1862, 5 z r. 1860, 4 z r. 1861, 3 z r. 1859 a 1 z r. 1866. Jak z toho patrno, nebyla horlivost uložená úřadům čl. 13 seferského nařízení valná; provedení jeho se značně protáhlo a nebylo úplně dokončeno ještě ani r. 1878.

Při tom nutno poznamenati, že data turecká a juliánská se namnoze značně liší. Turecké texty jsou datovány skoro vesměs rokem 1276—1279. Juliánské datum souhlasí s tímto tureckým označením jen zřídka; zpravidla zní na dobu novější až o 2 roky. Že by byly turecké texty sepsány dříve a srbsko-chorvatské teprve dodatečně, jest zcela nepravděpodobno. Odporuje to také textu smluv. Naopak zdá se, že písaři turecký text datovali schválně dobou blízkou vydání saferského nařízení, text srbsko-chorvatský však označili dobou skutečné přítomnosti.

*) Příspěvek tento jest myšlen jako doplněk stručných poznámek prof. *Kadlce* ku kmetovským smlouvám v jeho práci; Agrární právo v Bosně a Hercegovině str. 36—37 a 120. V ní jest proto hledati každé další vysvětlení, třebaš jsem od odkazů k této knize musil k vůli úspoře místa upustiti.

Všechny mnou nalezené smlouvy týkají se kmetů z okresu maglajského, sandžaku zvornického, nyní kraje tuzlanského. Jednotliví kmetové ve smlouvách jmenovaní jsou usedlí ve vsích Bakotić, Brdari, Bukovica, Komšići, Milino selo, Osojnica, Paklenica, Rakovac, Rastovac a Svinjašnica, patří tedy jednak výběžkům planiny Ozrenské, jednak nízké pahorkatině z okolí Nového Šeheru. Jména kmetů, stejně jako jména agů odpovídají zcela rodinám dnes v dotyčných místech usedlým. Jako řídkost uvádím smlouvu z Milina sela s kmetem Božou Cvjetkovićem, v níž agou jest žena Atidža-hanuma z Dolní Tuzly. Ženy jsou často vlastnicemi čifluků, ale zřídka kdy jsou v listinách přímo jmenovány, ježto dnes obyčejně nedostaví se k úřadu osobně, nýbrž vysílají za sebe zástupce.

Pojmenování vesnic ve smlouvách odpovídá zase dnešním jménům. Výjimku tvoří ves Svinjašnica z Ozren-planiny, známá chovem vepřů, odkud i její pojmenování. Jméno to patrně z důvodů turecko-náboženských jest ve všech třech případech, jež jsem měl k dispozici, nahrazeno pojmenováním *Svitnjašnica*. Dle tvrzení starých kmetů jest však nesporno, že dnešní pojmenování jest původní a pravé. *Svitnjašnica* jest úřední, turecká zkomolenina.

Nejvíce smluv pochází z Rakovce, rozsáhlé vsi na úpatí Ozren-planiny, náležející druhdy zámožnému Uzeirbegu Adžibegovići, původem ze Srbska. Jest jich 12. Těmž begu náležela i značná část vsi Paklenice a ves Rastovac. Statky ty charakteristické jsou tím, že jsou značnou měrou milčem, nikoliv erazi mirií a záleží z dobrých dvou třetin z krásných lesů dubových. Kmeti tamější jsou velmi nedůtkliví a s agou v ustavičném sporu právě o užívání těchto lesů. Spory ty způsobily, že lesy byly kmety konstantně zneužívány a konečně za syna Uzeirbegova Avdibega a dnes vnuka onoho Hilmibega skoro úplně znehodnoceny. Připomínám to proto, že zvláštní tyto poměry našly už výrazu i v starých smlouvách kmetovských, jak budu míti příležitost níže doložit.

Všechny smlouvy, jež jsem našel, byly původně patrně v uschování okresního úřadu (kaimekam) nebo kadije. Svědčí o tom poznámky na jednotlivých listinách obsahující označení vsi (selo), agy a kmety, dle nichž patrně byly založeny ve fascikly.

Zdá se tedy, že způsob naznačený čl. 12 safer. nařízení (odevzdání jednoho exempláře smlouvy kmetu, druhého stejnopisu agovi) nebyl praktikován, nýbrž smlouvy ukládány v úředním archivu. Dělo se tak asi na přímou žádost stran, jež mínily se tak pojistiti proti ztrátě listiny.

Pokud se týče vlastního textu smluv, jest z něho patrné, že smlouvy vesměs jsou psány dle jednotného vzoru vypracovaného patrně krajským úřadem (mutessarif) a dodaného jednotlivým úřadům okresním. Vzor tento odpovídá zhruba čl. 4 safer. nařízení, jen z části čl. 8 a čl. 10; nezmiňuje se pak nijak o čl. 9 a 11. Tyto byly patrně pokládány za ustanovení pro domo, o nichž kmetům nebylo třeba ničeho zvláště sdělití. Povinnosti v nich agovi uložené (zákaz pachtu haku a vybírání haku ze švestek ve slivovici) vázaly tohoto vůči úřadu, vůči kmetu leda v řadě druhé. Proto o nich ve smlouvách není zmínky. Ráz povinností agových jest vůbec ve smlouvách líčen jinak, nežli ráz povinností kmetových. Tyto jsou povinnostmi v pravém slova smyslu, jich vynucení jest přímo i nepřímé možné. Agovy povinnosti jsou více méně slušností. Jich důvod neleží v kmetovském poměru, ale v příkazu tansimátní rady (po carskoj zapovjedi), v císařském nařízení (po carskom fermanu), v nejposlednější řadě v dobré vůli (tako smo i mi ukabulili). Dobrá vůle jest však uváděna jako poslední základ i pro závazky kmetovy. Vzor smluv klade veliký důraz na dobrovolnost závazku kmetova (ja se obvezujem dragovolno), na jeho vůli (tako smo i mi ukabulili). Líčení to jest ovšem v dvojím směru vědomou sugescí. *Seferské nařízení* jest nejen historií svého vzniku, ale i účelem a, jak vidno, i provedením *politickým opatřením* na místě nejprvnějším.

Jak však dále vidno z textů jednotlivých smluv, z bohaté kasuistiky, zdůrazňování jednotlivých bodů opakováním, pleonastických rčení, jest účelem smluv nikoliv fixování právního poměru kmetovského, nýbrž pouze *fixování praktických jeho důsledků*. Smluvním stranám neběží o určení právního ústavu, spokojují se pouze písemným zjištěním jeho důsledků a to ještě ne všech, nýbrž těch nejnepřítějších a nejpraktičtějších t. j. těch, jež se nejvíce dotýkají právního postavení *agy*. Jak zejména dosvědčují úvody všech smluv, nebyl poměr kmetovský tehdy vůbec ani pojímán jako poměr právní, nýbrž stále ještě jako

faktický poměr poddanský, třebaš doba spahijů už dávno minula. Jest pro Balkán a především Bosnu právě příznačno, že tam se udržely *lénní tradice* z celé říše osmanské nejdéle. U tureckého obyvatelstva nezanikly tam do dnes. V letech šedesátých minulého století ovládaly však jistě ještě úplně také nazírání křesťanského obyvatelstva. Kmetovský poměr nebyl pravděpodobně ani jemu ničím jiným nežli faktickým poddanstvím. Tím lze si také vysvětliti ten přímo živelní odpor kmetů proti dosavadnímu postavení, jenž zmírněn byl teprve úpravou doby pookupační, již podařilo se setřítí s kmetovského poměru všechny známky poddanství a učiniti z něho soukromoprávní poměr. Jen zevní známky však byly takto odstraněny. Kam právní pravidla vniknouti nemohla, zůstal starý názor. Kmet i dnes přese vše cítí ve svém postavení osten osobního poddanství a zbavuje se ho se zcela jinými pocity nežli s jakými by unikal jen nepohodlnému poměru právnímu.

V textu smluv, jež jsem učinil předmětem této úvahy, nalezneme žádného právníckého pojímání věci, právníckého názoru. Forma i obsah zachycují jen určení faktického stavu buď dosavadního, určeného starobylým, dávno zapomenutým právem, žijícím už jen pod jménem obyčeje, buď stavu nového diktovaného omezení seferského nařízení.

Kmetovské smlouvy vyvolané čl. 12 sefer. nařízení nemohou proto ani svědčiti o nějakém právním nazírání ať kmetů, ať agů. Také nelze v nich hledati právního názoru úřadů tureckých. Nikomu z těchto činitelů neběží o právo, nýbrž o pouhé *faktické stavy*, jež nabyly vysokého významu *politického* v nejširším slova smyslu. Písemná smlouva nemá proto charakter právnícký, nýbrž politický, zejména také hospodářskopolitický. Díváme-li se pak s tohoto hlediska na její formu i obsah a uvážíme-li prostředí, pro něž byla určena, nutno přiznati taktu a obratnosti správních úředníků tureckých oné doby plné uznání. Seferské nařízení neulehčuje kmetům mnoho, ani neukládá agům omezení příliš citelných, kromě snad jediné povinnosti ku stavbě a opravování kmetovských stavení. Smlouva však dovedla svou dikcí i seskupením jednotlivých bodů ono málo, jež seferské nařízení přineslo, vylíčiti jako mnoho, a ono mnoho, jež zachováno z dosavadního stavu, jako samozřejmou věc. Jest jisto, že selský živel, pokud byl od-

kázán sám na sebe a pokud nebyl popuzován živly městskými, musil býti tehdy novými smlouvami značně upokojen. Pozvolné provádění reformy věci neškodilo, nýbrž naopak činilo ji vždy kýženou.

Tolik povšechně o zevním i vnitřním charakteru mnou nabytých kmetcích smluv.

V podrobnostech rozeznati lze na každé ze smluv těch tuto strukturu: Především obsahuje *úvod* podávající místní i osobní data o smluvních stranách i předmětu smlouvy, při čemž jest kmetovský poměr, o nějž běží, vyznačen zevními znaky. Po tomto úvodu následuje *vyznačení kmetových povinností* všeobecně i v jednotlivostech (hak, rozvázání smlouvy); zdůrazněním dobrovolnosti těchto závazků bývá tento oddíl smlouvy uzavřen. Třetí oddíl mluví o *závazcích agových* všeobecně, při čemž zavazuje agu, aby každého roku vybíral od kmeta jen výše smluvený hak; zejména stanoví se tu pak agovy povinnosti vzhledem k udržování čiflučských stavení a zrušení izmetu. Kratším nebo delším rozličně uzpůsobeným *závěrem* smlouva končí a jest podepsána kmetem i agou. Podpis onoho vyskytuje se jen na textu srbsko-chorvatském, podpis agy jen na textu tureckém; výjimku v posledním směru nalezl jsem jen jednou.¹⁾ Podpisy obstarává pravidelně úřední písař, agové leckdy přitiskují na listinu pečet (muhur) nebo i podpíší vlastní rukou. Vlastní rukou kmeta jest podepsána jediná smlouva ze všech 29. Obyčejně strana psaní neznalá „prifati za pero“ t. j. dotkne se násadky s perem, někdy přitiskne na listinu prst v inkoustu namočený.

Celou smlouvu pořizoval patrně písař úřední sám bez vedení úředníka. Písař tento dle poznámky na jedné ze smluv jmenoval se Tesaković a byl dle poznámky potomkem či mužem sestry agy Mula Šaćira Terzimehiće z Maglaje. To byl patrně dle písma i mluvy smluv *písař starší*. Vedle něho psal kmetovské smlouvy ještě jeden *písař mladší*. Tento z počátku opisoval texty pořizené Tesakovićem, jenž vzor textu uměl z paměti.²⁾ Později psával samostatně a tu často se *odchýlil od staršího textu*, snad doplňoval

¹⁾ Aga podepsán i na tureckém i na srbsko-chorvatském textu smlouvy.

²⁾ Svědčí o tom mnohá místa, kde písař spoléhaje mechanicky na svou paměť, zakobrtnul a musil se opravovati.

jej také dle zvláštních přání stran a tak vytvořil *novější recenzi* kmetovské smlouvy.

Tyto dvě recenze *neliší se* v celku nijak *podstatně*. Rozličný jest jen pravopis,³⁾ výrazy starší recenze jsou správněji turecké,⁴⁾ novější obsahuje mnohé zkomoleniny. Jen v jednotlivostech jsou rozdíly i to rozdíly nijak náhodné, nýbrž chtěné. Ty jsou nejcennější, ježto dokládají a vysvětlují mnohé stručnosti starší recenze. I tato obsahuje tu a tam odchylky od schematického svého vzoru. Odchylky ty vyvolala však náhoda. Starší písař leckde se zmylil, přeskočil cosi nebo opakoval se a tu, aby z chyby vybědl, nahradil text, jež uměl z paměti, vlastní stylisací. I tyto třebaš původně nechtěné dodatky jsou velmi cenné, ježto vysvětlují mnohé, co schematický vzor jen stručně naznačuje, velmi obsírně. Tím cennější jsou odchylky spontánní.

* * *

Přihlédnu nyní podrobně k vlastnímu textu smluv zachová vaje při tom postup jimi samými naznačený.

I. *Úvod* všech mnou nabytých kmetovských smluv jmenuje především obě *smluvní strany*, určuje povšechně *předmět smlouvy* (čifluk) a uvádí *zevními znaky obsah závazku kmetova* jakožto bližší určení jeho označení (čivčija).

Zní pravidelně takto: „*Ja carski i turski podanik imenovati . . . u Maglajskoj nahiji selo . . . nahodeći se u kasabi Maglaj. Moj aga . . . bivši u selu od ove kasabe, oče zemlje ja se nalazim njegov čivčija s mojom familiom ostavljen od postana pa dosada, što siem sjemena i plugom orem po zemlji njegovoj i čairu što kosim i bašču što tresem i oko zemlje agine što djelam i djubre što nosim sa svojim volovima u vrieme i na vrieme i što njihove nive da radim i bašču da naziravam.*“

Smluvní strany, jak vidno, označují se tu vždy určitě, při čemž stačí i *určitost relativní* t. j. určení vylučující u druhé smluvní

³⁾ Starší recenze píše *é, отъ, čto, bača*, novější důsledně; *č, od, što, baša* (= bašča, zahrada). Starší mluví o „čivija, čifluk“, novější o „čivčija, čifluk“.

⁴⁾ Slovanský výraz „selo“ (= ves) nahrazuje mladší písař tureckým „ja vta“. Jinak však slavisuje, ano komolí turecké výrazy hůře nežli starší písař.

strany i u úřadu každý omyl. Tak aga vždy se jmenuje plným jménem, eventuelně dodává se i jeho přídomek. Práví se na př. Mula Šaćir Terzimehić nebo Ibron Tabaković-Barutar.⁵⁾ Za to *sídlo agovo* se nikde neuvádí. Výjimky z podobné praxe nalezl jsem jen dvě; ve dvou smlouvách píše se: Atidža hanuma iz Donje Tuzle. Pravděpodobně bylo *sídlo agovo* označováno ve smlouvě jen tehdy, bylo-li od úřadu smlouvu spisujícího vzdálenější. Agové z Maglaje i jeho blízkého okolí byli vesměs všeobecně známi, známa byla i jejich držba, proto stačilo všude tu prosté uvedení plného jména, eventuelně přídomku. Kde vlastnili čifluk dva agové, uvedeni oba *spoluvlastníci* plným jménem, na př. Mula Ibrahim Terzimehić-Bukvić i Mula Šaćir Terzimehić. Starší uváděn na prvním místě.

Ve slovech „*bivši u selu od ove kasabe*“ pojících se vždy bezprostředně k jménu agovu nespátřuji bližší, byť i povšechné, určení sídla agova. Minulé přičestí „*bivši*“ neznačí tu trvání, nýbrž děj právě skončený. Smlouva prohlašuje, nikoliv že aga bydlil ve vsi náležející k městu Maglaji, nýbrž že navštívil ves, v níž má svou držbu, že držbu tuto viděl a tedy ji dokonale zná. Konstatování toto není pro osmanské právo nadbytečné, naopak jest podkladem pevnosti každé smlouvy o věci, neboť jedině jím jest vyloučena každá naříkatelnost smlouvy pro omyl.⁶⁾ Zmíněná slova nemají proto význam faktický, nýbrž dlužno je posuzovati s hlediska osmanského práva majetkového.

Jméno kmeta uvádí se ve smlouvách rovněž pravidlem. Kmet tento jest pak zajisté po rozumu čl. 12 sefer. nařízení stařešinou kmetovské rodiny. Nalezl jsem však mezi smlouvami, jež jsem měl po ruce, i čtyři případy, kdy kmet označen byl jinak. Ve dvou případech smlouva neuvádí žádného jména kmeta, nýbrž mluví pouze o 22 kmetovských zádrugách (kuća), jež náleží agům Meći a Ibrahimu Mećiću resp. Meći a Smaji Mećiću ve vsi Osojnici. Jiná smlouva uvádí rovněž beze jména kmetů prostě 4 kmetovské kuće náležející ve vsi Bakotiću agovi Mahmutu Spaħići; jednotlivé kuće jsou však blíže diferencovány v podpisu smlouvy: kuća

⁵⁾ „Barutar“ přídomek; značí živnostníka vyrábějícího střelný prach (barut).

⁶⁾ Srv. můj článek o tržové smlouvě dle medželly v Právniku roč. 1912.

Maksim, kuća Risto, kuća Pizon, kuća Mamur.⁷⁾ Posléze jedna smlouva mluví najednou o dvou kmetech téhož agy. Tento případ není zvláštností, nýbrž pouze zjednodušením smluvní formy, jež nijak neodporuje čl. 12 sefer. nařízení. I tam však, kde smlouva nepřipomíná jmen kmetů vůbec, nebo jen v podpisu, nikde nevzniká pochybnost o tom, kterých kmetů se týče. Shrnujete tu smlouva všechny kmety náležející určitému agovi v určité vsi. Tento souhrn s označením polohy čifluku a jeho vlastníka úplně postačuje k vyloučení každého nedorozumění. Ovšem obtíže jsou s podpisy. Těm však nepřikládán druhdy valný význam. Rozhodné bylo, co úřední písař psal; strany bez toho nebyly znalými ani čtení ani psaní.

Z posledního plyne, jak důležitým bylo přesné označení *sídla kmetova*. Proto toto uvádí každá smlouva bez výjimky. Sídlem kmeta jest pak čifluk. Proto leckde, jak výše uvedeno, položen tento vůbec místo kmeta. Jméno tohoto určuje čifluk bezpečně. Poloha čifluku a tím sídla kmetova označena předem okresem správním, pak vsí, v něž spadá, a konečně leckde i pojmenována osada dotyčné vsi, k níž čifluk náleží. Práví se: „imenoviti . . . u Maglajskoj *nahiji*.“ Správní okres jmenován nahijí. Tak činí zejména starší písař smluv. Mladší místo toho užívá obyčejné pojmenování *kadiluk*. Kadilukem jmenován správně soudní okres, avšak, ježto soudní a správní okresy byly totožny, užíváno obou jmén promiscue. Vedle nahije uvádí každá smlouva vesnici, jíž náleží kmet resp. čifluk. Starsí recense jmenuje vesnici tu důsledně „selo“, mladší s oblibou užívá tureckého pojmenování „*jafta*“. Leckde stanoví smlouva i osadu (*mahala*) vesnickou, na př. praví „selo Porečine-Osojnica,“ kde Osojnica označuje ves, Porečine osadu. Zde uvedené selo jest vesnice, v níž dle svého prohlášení aga byl. Slova „bivši u selu od ove kasabe“ odnášejí se k dřívějšímu přesnému pojmenování vesnice, z níž jest kmet.

Za to slova „*nahodeči se u kasabi Maglaj*“ nelze spojovat s pojmenováním vesnice kmetovy. Naopak jest je vztáhnouti k pojmenování kmeta. Práví se tu o kmetu, jehož sídlem jest určitá vesnice spadající v okres maglajský (od ove kasabe), že

⁷⁾ Patrně přídomek, nikoliv křestní jméno jako jména ostatních. Mamur = mahmur = napilý, ale také těžkopádný (duševně).

dlí ve městě (u kasabi) Maglaji. Jinými slovy zdůrazňuje se tu okolnost, že *smlouva jest psána v jeho přítomnosti*. Přítomnost agova není ve smlouvě takto zdůrazněna. Tu nebylo třeba obávati se úskoku nebo planých výmluv. Ohledně agy, Turčina, dalo se předpokládati, že bez výhrad uposlechne císařského rozkazu (po carskom fermanu, viz níže). Kmet však a priori nezaručoval ničeho. Odtud zvláštní opatrnost smlouvy vůči kmetu.

Osoba určená jménem, nahijí a vesnicí bydlíště jmenuje se ve smlouvách *čivčija*, v novější recenzi méně správně *čivija*, i to *čivčija agov* (njegov), *ježto na agově zemi sedí* (o čie zemlje ja se nalazim). Pobyt kmetův na pozemku agovu uvádí se tu zároveň jako prvý znak jeho smluvního poměru. Kmet *dlí z povinnosti na půdě agově*. Obsah a dílem účel tohoto pobytu označují smlouvy podrobně dále: Kmet *dlí na půdě agově, aby ji oral a osil, luka aby sekal, zahradu česal, krátce půdu tu vzdělával, zejména hnojil*. Nivy třeba mu vzdělávati, na zahradu jest mu pouze dohlížeti. Dle této dikce smluv jest *kmetem osoba, jež bydlí na půdě cizí, agově, za tím účelem, aby ji vzdělávala a na zahradu cizí dohlížela*; v podrobnostech má pole orati i ositi, luka sekati, zahradu česati. Při tom jest mu dbáti o cizí půdu s *pečlivostí dobrého hospodáře*. Nesmí půdu vymrskávati, nýbrž ji v čas (u vrieme i na vrieme) hnojit. Hnůj jest mu opatřiti s pomocí *vlastního* dobytka. Praví se: „djubre što nosim sa *svojim* volovima“. Řčení to jest jistá brachylogie. Mluví se tu výslovně pouze o vynášení hnoje pomocí vlastních volů. Předpokládá se však nejen, že volů těch bude užito ku práci, nýbrž i k děláni hnoje. Obrat vzpomenuť značí tedy: vynášeti hnůj od vlastního dobytka získaný s pomocí tohoto. Důraz klade se na požadavek, aby kmet měl vlastní dobytek i to *dobytek tažný*.

Dle toho jeví se poměr kmeta ku agovi už v pramenech doby předokupační jako jistého druhu *společnost*. Aga poskytuje k společnosti *nemovitý kapitál*, pozemky, *kmet dává svou práci a kapitál movitý* (osev, hospodářské nářadí, dobytek hospodářský, hnůj). V praxi často byl sice kapitálový příspěvek kmetův zmírňován; aga dával mu dobytek darem nebo „na izor,“⁸⁾ dával nebo půjčoval

⁸⁾ Viz Kadlec l. c. str. 56, pozn. 1 a *můj* článek: Pastviny v Bosně i Hercegovině, Sborník věd práv. a stát. XVI (1916), str. 1—18, 157—173.

k osevu potřebné semeno. Ale všechna tato zmírnění byla pouhou *slušností* agovou a neměnila ničeho na kmetových povinnostech. Kmet byl vždy povinen opatřiti si vlastní movitý kapitál pro zemědělství nutný; musil jej zásadně míti. Proto výše uvedené rčení „sa svojim volovima“ jest obratem nejméně opatrným. Ukládá kmetu, aby hnojil agovy pozemky: s pomocí vlastního dobytka. Pro tuto povinnost kmetovu není směrodatným stav jeho tažného dobytka, nýbrž stav, zejména rozsah, čífluku. Tím nevylučuje se, aby aga nutil, ovšem nepřímou, kmeta, aby si opatřil potřebný, rozměru čífluku a jeho potřebám odpovídající druh i počet dobytka. Smlouvami užitý obrat jest tedy velmi přílehavě volen. Kmet má míti tolik kusů hospodářského dobytka, kolik jest ho pro řádné vzdělávání čífluku třeba; vzal, kde vzal. Břímě, jež takto na kmeta naléhá, jest jistě velmi těžké, ale nezbytné. Dobrý stav kmetova dobytka jest jedinou skutečnou zárukou dobrého stavu čífluku a tím i jmění agova. Úpadek kmeta v tom směru jest předzvěstí jeho sesazení s čífluku, a je-li toto nesnadno, jako dnes, znamená i úpadek agy. Okolnosti ty byly všestranně známy už v minulosti, a proto zejména zdůrazněn — i to neobyčejně obratně a nenápadně — společenský charakter kmetovského poměru i ve smlouvách uzavřených dle čl. 12 sefer. nařízení.

Některé smlouvy mluví ještě o dalším zvláštním druhu činnosti kmetovy, o *ohrazování niv*. Praví se: „i da njivu ogradjujem“. Kmet, jako dobrý hospodář, musí pečovati o bezpečnost polí a luk. Tuto při zvláštních zvyklostech pastvy dobytka poskytuje jedině ohrazení polí.⁹⁾ Ohrada jest v Bosně všude dřevěná formy řídkého, pevného plotu. Kmet užívá k tomu nejraději dřeva tvrdého, zejména dubového. Dříví jehličnatých stromů se vyhýbá. Činnost tato jest pracná. Méně dbalý kmet rád se jí vyhne. Ovšem pak utrpí mnoho škod; pasoucí dobytek zničí celá menší pole. Pravda, aga může žádati od kmeta hak bez ohledu na tyto jím samým zaviněné škody. Ale exekuce tam, kde kmet sám ničeho, nebo jen málo co, sklídil, jest bezvýsledna. Proto leckde aga ve smlouvě kmetovské zvláště ukládá kmetu, aby nivy v čas ohrazoval. Důvodně lze se pak domnívati, že kmet, o něž

⁹⁾ Srv. posléze citovaný můj článek.

běží, jistě nebyl vzorem dbalosti. Výslovným vytknutím zmíněné okolnosti se aga aspoň za osmanské vlády úplně ochránil, neboť neohradil-li kmet polí přes výslovnou zmínku o tom ve smlouvě, mohl jej aga s čifluku sesaditi.

Všechny tyto druhy činnosti charakterisují kmeta jako takového. *Předmětem* těchto prací jeho jest pozemek, na němž se jako čivčija nachází. Pozemek tento, jak se dovídáme ze smluv, může býti jak *erazi mirije*, tak *milač*. V prvném případě mluví smlouvy prostě o pozemku (*zemlja*). Ve druhém jmenují přímo milč. Tu praví se místo „*očie zemlje ja se nalazim*“ „od njega zavti milač (kuče, milčeve“); kmet drží od agy milč nebo aga drží prostřednictvím kmeta milč.

Tato držba kmetova rozeznává se od držby agovy a praví se pak, že kmet *drží pozemek agův jako kmet (njegov čivčija)* nebo *cestou kmetovského práva (čivčijskim putom)*. Táž držba označuje se všude jako *od pradávna trvající* (od postana pa dosada, novější recense: od jedne pa dosada) jsouc však při tom vždy vyvolána vůlí agovou; kmet nalézá se na čifluku, ježto tam byl *agou umístěn (ostavljen)*.

Vedle kmetovského charakteru zdůrazňují skoro všechny smlouvy i *veřejnoprávní charakter agova spolukontrahenta*. Kmet označuje sebe dle dikce smluv za *poddaného sultanova* (carski podanik) i *poddaného tureckého* (turski podanik). Na označení toto klade se značný důraz, neboť skoro všechny smlouvy jím počínají.

Obrat sám zdá se pleonasmem, neboť „*poddaný sultánův*“ a „*poddaný turecký*“ lze na první pohled pokládati jen za tautologii. Není tomu však tak. Smlouvy nechtějí obojím pojmem vyznačiti totéž. Do jisté míry naznačuje to už spojka „i“, jež právě souřaduje, ale neztotožňuje. Nad to pak některé smlouvy rozdělují obojí označení místem, mluvíce o kmetu jako poddaném sultána hned v prvých svých slovech, zatím co označení „turski podanik“ uvádějí dále *v souvislosti s označením „čivčija“*. Praví se na př. „*o čije zemlje ja se nalazim njegov čivčija . . . tako ostavljem od postana do sada turski podanik*“. Z posledního, jakož i z celé tendence dotyčných smluv, usuzují, že slova „carski podanik“ vyznačují poměr kmeta k sultánu t. j. *k říši osmanské*, slova pak „turski podanik“ poměr jeho k *agovi-Turčinu*. Kmet se tu vý-

slovně uvádí jako poddaný agův a poddanství jeho označuje se patrně jako *analogie jeho poddanského poměru k říši*. Stojí tedy kmet k agovi ve zvláštním právním vztahu, jež veřejnoprávně smlouvy označují jako poddanství, soukromoprávně jako poměr *čivčijský*, kmetovský.

V tomto poměru k agovi stojí především *stařešina* kmetovské zadrugy. Vedle něho však platí též poměr pro *všechny členy dotyčné zadrugy*. Smlouvy stojí patrně na zcela jiném stanovisku, než-li čl. 12. Tento, žádaje obnovování kmetovských smluv v případě úmrtí stařešiny kmetovské zadrugy, vidí patrně v tomto jedinou smluvní stranu; faktická organizace a právní konstrukce zadrugy jest mu neznámá a cizí. Není divu, neboť ottomanské soukromé právo nezná rodinných pospolitostí. Lidu i úřadům v Bosně i Hercegovině však jest zadruga i dnes dosud něčím zcela běžným; jest základem organizace, pravidlem. Tím spíše bylo tomu tak v šedesátých letech minulého století. Praxe seferského nařízení nemohla si proto dosti dobře vysvětliti požadavek obnovování kmetovských smluv. Přece stařešina kmetovské zadrugy neuzavíral tuto smlouvu jménem vlastním, nýbrž *jménem celé své zadrugy* jako její representant. Smlouvy výslovně zmiňují se o tom. Stařešina prohlašuje se za *čivčiju společně se svou rodinou* (s mojom, sa svom, sa svojom familiom ostavljen), leckde praví se pak ještě výrazněji: „s mojom familiom zajedno“. Stařešina tvoří se svou rodinou nedílnou jednotku (zajednica) a reprezentuje ji. Důsledkem toho jest, že ustanovení čl. 12. sefer. nařízení o obnovování kmetovských smluv po smrti stařešiny in desuetudinem abiit. Smlouvy se neobnovovaly. Dle právního názoru v nich vyznačeného nebylo toho také ani třeba. Kmetovské právo připadalo kmetovské rodině jako celku; úmrtí jejího člena, třeba stařešiny, nemohlo proto vyvolati zánik tohoto práva.

II. Po tomto úvodu obrací se kmetovské smlouvy zřetel ihned k *závazkům kmetovým*. Praví se: „*Od moje strane, što se mene tiče, aginu zemlju da radim kako sam gore rekao i ono što može zemlja ploda dati, onda da sjemena u vrieme naziravam, da zemlja nikako agi neostane. Za ovo sve, što sam rekao, obvezujem se da neću prestupiti od moje dužnosti i naziravati. Što se tiče bina aginjskih tako njemu da čuvam da nekvaram bez teške nužde. I u vrieme ormana, kada prispie svaka zaira, najprvie carska desetina da se izvadi, potlje*

što ostane, treći tal uzeće aga a dva tala, što radi ovu zemlju aginu. I što se tiče, enome tal moj. Dužan sam mu bez doneti. Ako gospodar po fermanu carskom (pristao) i što je nama kazato na carskoj kapii, tako smo i mi ukabulili. I od bašće svakoga zer davati, što mu zemlja daje i čaira, što bude. I tako će biti kako smo rekli: najprije carska desetina da se izvadi, potlje toga, što ostane, uzeće jedan tal gospodar a dva tala, što radi ovu zemlju aginu. I može onda aga sa mnom da pregleda svaku stvar, kada bude u vrieme, i aga što se tiče njegova, ako od rečene stvari (zaišče) da mu sve u vrieme dadem bez zijana. I bez vakta da nemogu ostaviti njegovu zemlju, ali kada svaka zaira prispie, najprije carsku desetinu dadem i aginu tretinu dadem, onda da mu javim, da tu se preseliti na drugo mjesto. Ja se obvezujem dragovoljno.“

Text smluv, jak patрно, mluví tu obšírně, tu takřka těsnopisně, o třech skupinách kmetových závazků: o všeobecných jeho povinnostech, při čemž navazuje na skutečnosti, jichž užito bylo v úvodu k bližšímu označení pojmu kmeta, dále o haku a konečně o rozvázání kmetovského poměru z vůle kmetovy. Povinnosti kmetovy ve příčině čiflučských staveb dlužno přiřaditi k jeho všeobecným povinnostem.

a) Všeobecně kmet zavazuje se vzdělávati čifluk tak, jak to bylo v úvodu smlouvy řečeno (da radim kako sam gore rekao). Jest tedy povinen čifluk zorati, zaseti, luka posekati, zahradu očesati, půdu hmojiti, vůbec obstarati všechny polní práce i to včas (u vrieme i na vrieme) a s použitím vlastního hospodářského dobytka (sa svojim volovima). Při tom všem veskrze má si počínati jako dobrý hospodář: má sít to, co může na čiflučských pozemcích vzejíti a s úspěchem sklizeno býti (što može zemlja ploda dati). Jest tedy jemu pečovati zejména o osev (da sjemena u vrieme naziravam) i to tak, aby čiflučská půda neležela ladem. Praví se sice pouze: „da zemlja nikako agi neostane“, ale některé smlouvy výslovně dokládají „da . . . pusta neostane“. Kmet nesmí osít jen tolik, kolik mu po odevzdání desetiny, haku a zásobení vlastní rodiny pro osev zůstalo, nýbrž tolik, aby čifluk nijak neležel pustý. Pojem pustoty vykládá ramazánský zákon o pozemkové držbě.¹⁰⁾ Pustý značí tu tolik jako opuštěný. Opuštěným není však pozemek, jenž leží

¹⁰⁾ Ze dne 7. ramazánu = 3. května 1858.

úhorem dle všech pravidel řádného hospodářství. Dle §§ 71, 84, 85 ramazánského zákona může sice pozemek ležeti i 3 roky úhorem a přece se ještě nepokládá za opuštěný, pustý. Tohoto ustanovení nesmí se však dovolávat kmet a ponechati některou část čifluku po 3 leta nevzdělanu. Neboť jest zavázán k bedlivosti dobrého hospodáře. Pak však může zůstaviti ladem jen tolik čifluku a jen po tak dlouho, pokud se to srovnává s pravidly bedlivého hospodaření. Kmet zavazuje se nejen nezrušiti svého závazku (da neču prestupiti od moje dužnosti) a neodpovídá tedy jen za culpa lata, nýbrž odpovídá i za culpa levis, ježto jest povinen k bedlivosti dobrého hospodáře (naziravati).

Tutéž péči, jakou má věnovati čifluku, má kmet chovati i vůči *čiflučským stavbám* (bina). Čiflučskými stavbami rozumějí se tu veškerá hospodářská i obytná stavení na čifluku. Praví se všeobecně „bina“ na rozdíl od „kuča“. Tyto stavby nazývá smlouva všude *agovými* a neváže se tu tedy na faktický stav, nýbrž na stav daný příkazem čl. 7 resp. odst. 3 čl. 4 sefer. nařízení. Čiflučské stavby nebyly vždy a všude vlastnictvím agovým; někde stavěl je svým nákladem aga, jinde neb jindy však kmet. Podle citovaných ustanovení sefer. nařízení bylo ovšem povinností agovou, aby vždy a všude sám vlastním nákladem opatřil čifluk potřebnými stavbami hospodářskými i obytnými. Seznáme to ostatně blíže z dalšího znění smluv. Tyto pak stavby měl kmet stříci jako dobrý hospodář (čuvati), odpovídaje tu i za culpa levis; naprosto neměl jich ovšem poškozovati (da nekvarim). Výjimku z posledního ustanovení znají smlouvy jen jedinou. V případě vis maior (těžka nužda) směl totiž kmet čiflučská stavení poškoditi.

Případ nouze, jež tu mají smlouvy na mysli, jest tento: Čiflučská stavení byla — a jsou převážnou většinou i dnes — dřevěná. Kmet svoje topivo obstarával z lesa. Měl ho vždy zásobu. Přece však přiházelo se, že leckdy zásoba mu došla a do lesa pro nové dříví nemohl se dostat pro hluboký sníh. Tu pak užil k otopu dříví některého staršího čiflučského stavení, dohnán nouzí. Tento případ nouze mají smlouvy v prvé řadě na mysli jako nejčastější. Jiný, na př. požár, byl mnohem řídký.

Pro kmety *Uzeirbega Adžibegoviče* usazené v planině rakovské (vesnice *Rakovac*) uvádějí smlouvy v této souvislosti zvláštní po-

vinnost. Práví: „Što se tiče bina aginjskih tako njemu da čuvam šumu da nekvarim bez teške nužde.“ Kmeti tito zavazují se tedy zejména, aby nepoškozovali lesů (šuma) kromě případu nouze t. j. — zcela po rozumu výše uvedeného výkladu — *aby pečovali o lesy k čiflukům jich náležející jako dobří hospodáři*. Pojem nouze jest i tu relativní. Svrchované měřítko pro každý konkrétní případ tvoří základní kmetova povinnost nakládati s čiflukem, včetně jeho lesního příslušenství, tak, jak nakládá pečlivý hospodář s vlastním statkem. V první řadě chce se tu aga zabezpečiti proti každému lehkomyšlnému *kácení* vlastních lesů podmíněnému nešetrností k dřevěným stavbám čiflučským, ohradám okolo niv a plýtváním otopem. Má tedy na mysli běžné drancování lesů. V ne poslední řadě pomýšlí se tu však zejména také na *pasení dobytka* v dubovém *mlázi*, jež už tehdy jistě agovy lesy vážně ohrožovalo a v pozdějších dobách z valné části zničilo. Stáda koz a ovcí proměnila rozsáhlé komplexy dubového mlázi v bezcennou „šikaru“, v níž viděti lze místo nadějného stromoví jen na vždy zkomolený nízký podrost.

b) Ohledně *haku* (kmetovské dávky) mají smlouvy podrobná ustanovení, *kdy* jest hak agovi dáti, *za jakých modalit*, *čeho se všeho hak týče*, *kolik* jest ho dáti a *jak jest toto množství ustanoviti*. Ustanovení tato mají namnoze zvláštní sankci.

Hak dávati jest kmetu ode všech plodin na čifluku sklizených. Práví se: „*od . . . svakoga davati, što mu zemlja daje*.“ Obyčejně se nad to užívá obratu „*zer davati*“, což značí maličkost, drobnůstku dávati.¹¹⁾ Ani nejnepatrnější sklizeň neopravňuje kmeta k odepření haku. Novější recense smluv mluví ještě přísněji: „*ono što može zemlja da daje*“. Nejen tedy od toho, co kmet fakticky sklídil, nýbrž i od toho, co *mohl* sklíditi, měl by dáti hak.

Z poslední zásady zdálo by se, že aga mohl kmeta čifluk zanedbavšího a tedy majícího minimální sklizeň žalovati bez ohledu na stav sklizně o plnou náhradu škody (*damnum emergiens* i *lucrum cessans*). Zdá se však, že takováto praxe se nevyvinula. Jistější ochranou pro agu bylo sesazení takového nedbalého kmeta. Teprve v nejnovější době, kdy sesazení kmeta jest takorůzka znemož-

¹¹⁾ Mladší písař už tomuto obratu dobře nerozuměl; proto píše obyčejně místo „*zer davati*“ — „*zerovati*“. Správné znění udrželo se dodnes v Bosně ve rčení: *ni zere* (= ani za mák).

něno, byl jsem svědkem uplatňování zásady a požadavků svrchu zmíněných. Za ottomanské vlády uplatňována však nebyla s jedinou výjimkou: Kmet ručil agovi za zmenšení sklizně způsobené cizím — a tím spíše vlastním — *dobytkem* nebo *polním pychem* (poljska šteta, zijan). Byl kmet povinen čiflučské polnosti ohraditi i hlídati; vždyť měl si počínati jako bedlivý hospodář. Postihli cizí dobytek ve škodě, zabavil jej a domohl se náhrady škody. Na této náhradě participoval pak aga ex tituto haku; důsledně byl tento agův nárok splatný *až v době žní*, kdy se ostatně vůbec polní škody teprve nahražují. Neohradil-li kmet řádně polí, nebo nehlídal-li jich a tedy nepostihl škůdce, pak byl vinen nedopatřením (kriv) a rovněž povinen nahraditi agovi škodu, kterou tento utrpěl případným zmenšením sklizně.

Všeobecnost povinnosti haku dokládají smlouvy konkrétními případy. Především mluví se o haku s polí (zaira = oranica, zoraná půda). Dále však mluví o zahradě (bašća) i louce (čaira = livada, na př. čaira što bude) nebo přímo o senu (sijeno).

Hak postihuje dle slovního znění vše, co půda čifluku *plodí* nebo může ploditi. Tak jest romuměti smlouvami užitému výrazu „što daje“ resp. „što može dati“. Neběží tu vskutku o vše, co se s čifluku sklídí, nýbrž o *plod v užším slova smyslu*, tedy zrno, ovoce, cibuli, česnek, dyně, fazole. Vedlejší plodiny a příslušenství plodů není předmětem haku. Tak aspoň bylo rozuměno zmíněnému bođu smluv v Bosně, zvláště v Maglajském okrese. Vztahovati hak i na vedlejší plodiny, zejména na *slámu* bylo tu contra bonos mores. Aga kladoucí takové požadavky byl by přirovnáván k Arnautu, Cincaru i od samých muslimů. Jen chudý jinak aga mohl žádati od kmeta hak i ze slámy bez újmy své cti. Zpravidla však ponechávána sláma kmetům jako náhrada za mlácení. Takto choval se aga ku kmetu, pokud s ním byl za dobře. Znepřátelili-li se, přitůžil aga kmetovo poddanství a žádal na něm zejména hak ode všeho možného. Vtipný kmet rád se pro případ takového obratu včas kryl. A tak nalézáme v některých smlouvách výslovné ustanovení kmetovo: „slamu sebi ostaviti“, nebo ještě určitěji: „što se tiče slame, to je sve moje bez da aga ima hiseta“. Tak vyloučen agův nárok na hak od slámy. Za slámu pokládá se i suchá bylina kukuřice (misirika), suchá bylina fazolí, dyní; poslední dvě užívá kmet k topení, misirikou se krmí dobytek.

Hak v plodech jest dáti v době, *kdy plody dozrály*. Tuto všeobecnou větu vyslovují kmetovské smlouvy na příkladech. Hak z polí jest kmetu dáti „kada prispie svaka zaira“, „kada bude gotova“ „u vrieme ormana (kormana)“, tedy *v době žní, sklizně*. V první řadě myslí se tu na žně, nebo ještě spíše *mlácení* (orman = =harman, mlat i mlácení) obilí jakožto nejdůležitějšího plodu čifluku. Doba ta není tu pak určena abstraktně, snad pravidelnou dobou žní, nýbrž zcela *konkretně* momentem, v němž plody toho kterého pole čiflučského dozrály. Praví se na př. „kada vakat bude komu drago masulatu“. Nárok na hak nemá tedy aga v určitou dobu roční, nýbrž tehdy, kdy plod, jehož se týče, dozrál a jakmile dozrál. Jedině v tomto okamžiku jest oprávněn hak žádati a kmet *závázán* jest hak mu dáti. Aga nemůže žádati od kmeta, aby mu dal hak z určité obilniny z *určité nivy*, kde obilnina ta *nejdříve uzrála*, za celý čifluk; nýbrž musí se spokojiti s tím, co mu z této nivy připadá, s ostatním pak jest mu čekati až do skutečné sklizně zbytku. Nebezpečí z nepříznivé náhody jest takto spravedlivě rozděleno mezi agu i kmeta a postihuje oba poměrně stejným dílem. Kdyby mohl aga žádati hak za celý čifluk z nivy, jež *nejdříve dozrála*, zbavil by se tak vlastního rizika a přesunul je celé na kmeta. Tomu však smlouvy patrně nechtějí a proto kladou důraz na *postupné*, konkrétní dospívání nároku agova na hak. To pak, co platí pro hak z niv (zaira), platí *mutatis mutandis* pro hak z luk, seno, i hak ze zahrad, ovoce a ostatní (zeleninu). Smlouvy o dospívání haku z posledních plodin sice mlčí; nicméně jest z příslušných částí textu jich dokonale jasno, že nejen nemyslí tu na opak, nýbrž že mají na mysli totéž, co řečeno bylo o dospívání haku z niv. Zásady tam uvedené platí všeobecně pro všechny skupiny plodů čifluku; nejobširněji promluveno o nich u příležitosti ustanovení o haku z polí proto, že tu běží o hak *nejdůležitější*, o obilniny.

Až potud jsou ustanovení smluv kmetovských o haku pouhou reprodukcí dosavadního všeobecného právního nazírání, právního obyčeje. K provedení reformy dané seferským nařízením slouží teprve ustanovení o *množství haku*. Tu smlouvy navazují přímo na znění čl. 4 sefer. nařízení. Tímto stanoví se pro sandžak Zvornický, jemuž náležel i okres Maglajský, třetinový systém jako všeobecně závazný. Aga má nárok na třetinu hrubého výnosu čifluku in

natura, vše jedno o jakou plodinu běží. Tak bylo ostatně už před vydáním seferského nařízení ve čtyřech okresech sandžaku Zvornického. Jinde však bylo obyčejem dávatí agům od sena místo třetiny polovinu. Obyčej tento prohlásilo tedy seferské nařízení za protiprávní, zakázalo jej, a rozšířilo zvyklost dosud jen v části sandžaku panující na celý správní obvod.

Dle toho zní smlouvy: „*treći tal uzeće* (da uzme) *gospodar* (aga) *a dva tala, što radi ovu zemlju aginjsku*“, nebo (novější recense): „*na tri tala razbiti pa treći gospodaru dati*“.

Avšak toto ustanovení předchází ve smlouvách veskrze ustanovení další, modifikující ono a nezakládající se, ač zní ku prospěchu kmeta, na příkazech seferského nařízení, nýbrž patrně na *obyčeji*. Praví se: „*najprrie carska desetina da se izvadi*, potlje što ostane, *treći tal uzeće* aga . . .“, nebo *kada se izvadi desetina* (deseto), *onda što ostane na tri tala razbiti, pa treći tal gospodaru dati*“. Jak z toho vidno, nesmí aga vzíti ex titulo haku třetinu hrubého výnosu vůbec, nýbrž *musí dopustiti odečtení státní dávky zvané desetina*.

Desetina je státní daň z výnosu urbárních pozemků.¹²⁾ Desetinu jest povinen dávatí ten, komu jakožto *vlastníku* připadá úroda s pozemku. Tak mluví aspoň prameny *pookupační*. Zdá se však, že za otomanské vlády byl zdaněný subjekt určen poněkud jinak, rozhodně však méně osobně a více *věcně*. Rozhodně nebylo činěno rozdílu mezi vlastníkem pozemku a jeho pouhým držitelem. Plniti desetinu povinen byl vůbec *ten, jenž nabýval plodů ze zdaněného pozemku*. V kmetovském poměru byli to tedy jak aga, tak i kmet. Oba, těžíce z pozemku, byli povinni desetinou dle poměru svého výtěžku, tedy dle klíče daného systémem haku. Dle tohoto klíče zmenšovala desetina poměrně jak agův, tak kmetův důchod z čífluku. Bylo však riskantní držeti se přísně tohoto dělení daňové povinnosti. Poměr kmetovský, zejména byl-li sporný system haku, ohrožoval zájmy fiskální. Proto cesta zjednodušená: Desetina neurčována z osobního důchodu agova resp. kmetova z čífluku, nýbrž určena z celého, hrubého výnosu čífluku bez ohledu na jeho pozdější dělení mezi vlastníka a držitele pozemku. Desetina byla

¹²⁾ Srv. oficiální publikaci: Izravni porezi Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1893, str. 22. a násl.

předem z úrody vyňata; aga i kmet dělili se pak o zbytek ($\frac{9}{10}$) výnosu dle klíče ustanoveného kmetovským poměrem. Proto čteme: „najprrie carska desetina da se izvadi“, „kada se izvadi deseto (desetina“).

Hak neurčuje se tedy prostě z hrubého výnosu čifluku, nýbrž z *výnosu zmenšeného o státní daň z téhož výnosu* (desetinu). Proto není kmetovská dávka dávkou z hrubého výnosu kmetovské usedlosti. Jest tu jisté omezení, jež nesmí býti přehlíženo, ani podceňováno. Ovšem nesmí býti zase ani přeceňováno. Naprosto mylno bylo by viděti v haku kmetovu dávku z čistého výnosu čifluku. Svrchu zmíněné omezení není pravidlem, nýbrž *výjimkou* i to výjimkou diktovanou nikoli zvláštnostmi kmetovského poměru, nýbrž *fiskálními zájmy*. Tu a tam byla sice známa ještě další omezení haku; jich pramenem byly sice kmetovské smlouvy, obyčej, ale i tato omezení měla vyjimečný charakter a vycházela vesměs z agovy *benevolence*, třebaš obyčejem nebo ústním slibem zaručené, nikoli však z jeho právní povinnosti. Tak leckde ulehčováno kmetu tím, že aga bral hak z výnosu čifluku zmenšeného nejen o desetinu (povinnost), nýbrž i o zrno potřebné k *osevu* (aequitas).

V našich smlouvách se však nikde o posledním případě nedočítáme. Naopak některé z nich výslovně ukládají kmetu, aby odevzdal hak *bez ohledu na osev* (bez da se izvadi sjeme, bez aa izvadi siemena). Osev nezmenšoval povinnosti kmetovy, nýbrž právě byl jeho povinností nejen, pokud běží o práci, nýbrž i pokud jde o kapitál. Kmet musil pečovati o to, aby čifluk v čas zoral a zasel, musil proto dbáti o semeno k osevu potřebné, vzal, kde vzal. Důsledně osev zmenšoval důchod kmetův z čifluku; důchodu agova se nedotýkal.

Základem pro určení haku zůstává dle všeho toho hrubý výnos čifluku. Výši tohoto výnosu přirozeně nemohl ustanoviti kmet jednostranně, rovněž však ne aga. Prvý by pravidelně výnos podceňoval, druhý přeceňoval. Proto bylo obyčejem, že *výše výnosu čifluku stanovena byla v dohodě agy i kmeta*; tím stanoven jakys nejpravděpodobnější průměr. Na údaj kmeta sama spoléháno jen výjimečně. Důvěra taková předpokládala subjektivně značnou oddanost kmeta vůči agovi, objektivně pak jisté bohatství, ne-li přebytek, agy a tím jistou jeho povrchnost, menší energii v roz-

množování jmění i důchodu. Tam, kde nebylo těchto skutečností, nebylo i dosti pravděpodobno, že by bez jakéhokoliv vnějšího přičinění došlo k dobrovolné dohodě mezi agou a kmetem o výši výnosu čífluku. Proto pomáhali tu oběma stranám jich *důvěrníci*. Jich úkolem bylo různá ocenění jich uvésti v soulad, *smířiti strany* (nagoditi). Mohli však v souhlasu se stranami i samostatně a *závazně rozhodnouti* jako *selský rozhodčí soud* (povjerenstvo).

Pokus o smír i rozhodnutí předpokládalo ovšem, že strany i jejich důvěrníci *shlédli* úrodu na čífluku *v kritické době*. K takovému shlédnutí byl aga vždy oprávněn. Všechny smlouvy praví: „*može onda aga sa mnoom da pregleda* svaku stvar, *kada bude u vrieme*.“ Aga mohl vždy osobně nebo prostřednictvím plnomocníka (subaša) přesvědčiti se o stavu úrody na čífluku. Rozhodným bylo ovšem, co shlédnuto bylo v kritické době (u vrieme) t. j. *bezprostředně před splatností haku*, tedy přede žněmi resp. před mlácením (orman) nebo před dozráním (kada prispie). Tak stanoví aspoň starší recense našich kmetovských smluv. Dle toho bylo na *agovi*, aby se přesvědčil o úrodě čífluku v čas, ne příliš brzo a ne pozdě. Pravý okamžik bylo však nesnadno stihnouti. Zpravidla aga přicházel na čífluk příliš brzo; podruhé pak nerad odcházel mezi kmety. Okolnosti této kmetové zhusta využívali ku svému prospěchu, žádajíce snížení haku vzhledem k skutečností, jež nastaly po návštěvě agově a měly vliv na výši úrody (vlhko, sucho, přívál, krupobití, obilí málo sypalo a pod.). Aga tak často přišel zkrátka, nad to pak hryzlo jej, že dává se kmety klamati. Ještě hůře bylo, přišel-li na čífluk pozdě, po vyláčení obilí, po sklizni. Pak musil volky nevolky přijati to, co mu kmet dal, zůstáváje však — důsledně neb i bez důvodu — přesvědčen, že kmet jej oklamal. Jisto jest, že každý kmet jest mistrem v zatajení a poschování sklizně jakož i dosvědčování a přísahách poctivosti svého jednání.

Proto *novější recense* našich smluv nahraňuje starší právo agovo přesvědčiti se o stavu úrody na čífluku *povinností kmetovou*, *pozvati agu* k mlácení resp. sklizni. Praví se: „*Kada bude masulatu vakat, da se zovne gospodar*.“ Odtud bylo tedy na kmetu, aby oznámil agovi, kdy jest jeho příchod včasný (u vrieme) a tedy žádoucí. Z této strany byl aga *zajištěn*. Řada kmetovských výmluv, jimiž obyčejně agu poškozoval, byla v jednom směru

zkrácena povinností kmetovou oznámiti, že zamýšlí čifluk sklízeti, obilí mlátiti. Povinnost tato nebyla jistě kmetu příjemná. Nejen že jej připravovala o rozličné dosavadní výhody, nýbrž působila mu skutečné nesnáze, zejména často dosti dalekou cestu k agovi v době největších polních prací.

Připomenouti však jest, že povinnost kmeta ohlásiti agovi, kdy míní sklízeti čifluk, třebaš ji zdůrazňuje teprve novější recense našich smluv, není ničím z brusu novým. Ode vždy patřila k ostatním kmetovým povinnostem i pokládána byla za *výraz osobní jeho oddanosti*, poslušnosti vůči agovi, tedy jeho *poddanství*. Se zánikem lénního poměru pravděpodobně zanikala také. Kmet, jenž při ní setrval, pokládán byl vždy za kmeta zvláště poctivého, čímž nepřímo uznána její výjimečnost pro přítomnost. Nová recense našich smluv nezavádí tedy nové povinnosti kmetovy, nýbrž *vyvádí ji pouze ze zapomenutí*, zdůrazňuje ji a do jisté míry *sevšeobecněje*.

Takové sevšeobecnění nebylo snadné. Bylo nesnadno docíliti, aby to, co už bylo pokládáno za znak zvláštní poctivosti a oddanosti kmeta, stalo se průměrem platným pro všechny kmetry. Proto má novější recense smluv zvláštní *sankci* pro případ, neučiní-li kmet své povinnosti zadost a neoznámí-li agovi v čas, že míní sklízeti čifluk. Práví: „*ako nejavi gospodaru, već će gospodar javiti sudu. Kakogod rekne, onoliko četvero uzeti mu, jedan dan ako proče vakat. Tako će sa sudom biti.*“ Tím stává se ustanovení smlouvy *lex perfecta*. Přestoupení povinnosti přináší kmetu trest, pokutu: Ať přizná pak jako skutečnou sklizeň, co chce, přece vezme mu aga jménem haku čtyřnásobek toho, co připadá, byť se i jen jeden den opozdil s oznámením agovi t. j. třebaš jen jeden den sklízěl čifluk v nepřítomnosti agy. Toto potrestání kmeta vymůže aga prostřednictvím soudu. Jakmile se doví, že kmet sklízí nebo mlátí bez něho, neoznámiv mu toho včas, ohlásí aga kmetův přestupek soudu a soud ihned vydá proti kmetu příslušný rozsudek (*senet*).

Novější recense jest, jak patrnó, velmi přísná. Tváří se hrozivě: tak bude, zakročí-li soud; hned příští den vydány budou soudem listiny zabavovací a rozsudek (tako će sa sudom biti; *s ovoga dan kotrati(!) i seneti*). Slibuje tedy i jakýsi *náhly*, nebo aspoň rychlý, *soud*. Ale přece nevyhovuje skutečným poměrům, spíše ještě více je zaplétá. Kmet ohlásí agovi, že chce sklízeti; aga však

praví, že nemůže se na čifluk dostavit, leč později, v jinou dobu, než-li kmet označil. Co nyní? Smí kmet započítati s mlácením v nepřítomnosti agy, či vydává se v nebezpečí uvedené pokuty? Otázku tuto nerozřešily ani smlouvy novější recense a není rozřešena dodnes. Někteří rozeznávají, zda kmetu hrozí nebezpečí z průtahu, pak dovolují mu počítati se sklizní ihned a nevyčkávatí příchodu agova; jindy však má učiniti agovi po vůli. Jiní praví, že oznámením sklizně kmet učinil své povinnosti za dost, že pak jest věcí agovou, dostaví-li se či nic. Tito nalézají oporu v textu smluv, jež mluví pouze o *oznamovací* povinnosti kmeta a nezapovídají mu konati závěrečné práce v nepřítomnosti agy. Náhled tento jest tedy právně zcela odůvodněn, aspoň pro doby dnešní. Praxe v dobách předokupačních však kolísala, při nejmenším jistě nedržela se vždy náhledu posléze uvedeného. A namnoze právem. Neboť mnohý kmet úskočně zval agu k mlatu na dobu, o níž předem věděl, že aga se dostavit nemůže.¹³⁾ Nelze vzhledem k těmto faktickým poměrům říci prostě, že kmet své povinnosti učinil zadost, oznámil-li agovi čas sklizně. Bona nebo mala fides kmeta hraje tu jistě nemalou úlohu. Mala fide kmeta nemá přece aga trpěti škody. Tuto mala fides kmeta, dokud neběží o případy zrovna evidentní, lze však velmi nesnadno dokazovati. Proto řekl jsem výše, že nová recense smluv, byť zněla sebe hrozivěji, dané poměry neupravila, nýbrž ještě více zatemnila. Omezivši s jedné strany možnost kmetových úskoků, poskytla mu jinde možnost k novým. Pokud se desetina stanovila in natura každoročním popisem hrubých výnosů pozemků, bylo agovi poněkud snadno zjistiti hak. Než od té doby, co jest desetina paušalována v penězích a hrubý výnos pozemků se více každoročně nepopisuje, jest aga pro případ, že neshlédl úrody čifluku — ať už jej kmet zval mala fide nebo vůbec nezval — zůstaven zcela na milost a nemilost kmetu, čili jest na holičkách.¹⁴⁾ Uváží-li se, že aga i takového

¹³⁾ Zval agu na př. na dobu postní (Ramazan), kdy bylo agovi namnoze nesnadno odcházeti z města. Činil tak velmi nerad přes to, že, vzdáliv se na několik hodin cesty od svého bydliště, může půst přerušiti; musí jej později zase nahraditi. Přesné zachovávání těchto náboženských předpisů jest i dnes pravidlem.

¹⁴⁾ Druhdy dal se hak snadno vypočítati dle úředního popisu desetiny (*desetivnski tester*). Třetinový hak rovnal se dvojnásobku desetiny, rozumí se, po odečtení její, jak níže uvedeno.

kmeta dnes jen velmi nesnadno a po mnohých průtazích může s čifluku sesaditi, jest snadno pochopiti, že aga čifluk raději prodá, aby se kmeta zbavil. Na to právě kmet čeká: uplatní právo předkupní a osvobodí se z kmetovského poměru.¹⁵⁾ —

Zjištění úrody čifluku agou jest tedy zajisté věcí svrchovaně důležitou. Dle výsledku tu docíleného vezme aga hak i kmet jest povinen jej dáti. Praví se: „onda (aga) sa mnom da pregleda svaku stvar, kada bude u vrieme, i aga što se tiče njegova, ako od rečenie stvari (zaišće), da mu svo dadem u vrieme“. Od čehokoliv aga tu požádá, jest mu kmet povinen dáti, pokud sahájí hranice haku (svo) i to včas, t. j. ihned nebo kdykoliv později aga si přeje.

Kmet jest povinen dáti hak, aga jej vzíti. Praví se: „uzeće aga“, „da uzme aga“. Dluh kmetův jest dle toho patrně „Holschuld“, nikoliv „Bringschuld“. Kmet není povinen donésti hak agovi ani do jeho příbytku, ani na trh, ano ani ne k čardaku; nemá povinnosti t. zv. *dogonu*.¹⁶⁾ Čl. 4 sefer. nařízení — na rozdíl od čl 2 týkajícího se kraje Trávnického — o *dogonu* vůbec nemluví. Tím nemá býti naznačeno, že jej snad v kraji Zvornickém omezuje nebo ruší, nýbrž spíše, že v kraji tomto nebyl *dogon* obyčejem. V okrese maglajském jistě *dogonu* nebylo. Tvrdí tak tradice, dosvědčují to nepřímou i smlouvy, jak výše ukázáno, ale většinou i přímo, třebaš řeč jejich jest tu trochu stručná. Praví, navazující na klíč haku: „i što se tiče, enome tal moj sam mu (dužan) *bez doneti*“. Text smluv nemá vůbec interpunkce; nová věta začíná obyčejně slovem „i“ nebo „što se tiče“, ale i bez tohoto spojení nebo úvodu. Domnívám se pak, že uvedená část textu obsahuje dvě věty samostatně vedle sebe stojící: první, „enome tal moj“ a druhou „sam mu bez doneti“. První věta navazuje na předchozí slova: „a dva tala što radi ovu zemlju aginu“, a praví: jako třetina jest dílem agy, tak dvě třetiny jsou podílem čivčije t. j. mojím. Druhá věta jest pak patrně kusým dodatkem k slovům „treći tal da uzme gospodar“ a praví: agovu třetinu jsem povinen dáti, nikoliv však (*bez*) témuž ji odnésti. Jiného výkladu uve-

¹⁵⁾ Srv. *můj* článek o předkupu (hakki rüdzhan) ve Sbor. věd práv. a stát. XI., 1912.

¹⁶⁾ Srv. *můj* článek o *dogonu* ve Sbor. věd práv. a stát. XIII. (1913), str. 29—55.

dené skupině slov nelze dáti; tento výklad pak zapadá úplně ve zbylý text smluv i v rámeč daný seferským nařízením.¹⁷⁾

Takto vylíčený závazek kmetův k haku tvoří střed všech našich kmetovských smluv. Všechna ostatní jich ustanovení stojí jen *vedle* tohoto a nedosahují jeho ceny a významu. Dávati agovi hak jest význačnou a nejpraktičtější povinností kmetovou. Smlouvy proto raději jí ani nevzpomínají v úvodu tam, kde určují obsah pojmu „čivčija“, nýbrž věnují jí samostatnou, poměrně největší část svého textu. Patrně také spatřována byla v seferském nařízení — třeba samo se označovalo jako *úprava kmetovského poměru*, tedy povšechně — především normativní *úprava systému kmetovských dávek*. Ustanovení čl. 1—6 seferského nařízení tvoří i dle náhledu smluv a tedy dle tehdejšího všeobecného přesvědčení těžisko reformy; ustanovení ostatní (t. zv. ustanovení obecná) jsou významu podřízenějšího, třeba i ne zcela podřízeného.¹⁸⁾

Příkazu čl. 4 sefer. nařízení podrobují se smluvní strany v našich smlouvách nikoliv pouze jako donucovacímu pravidlu (*jus cogens*), nýbrž mluva smluv snaží se zjistiti, že *strany souhlasí s tímto příkazem i ze své dobré vůle*. Snaha tato jest intensivnější, pokud běží o kmeta, nežli, pokud se týče agy. Praví se: „*Ako gospodar po fermanu carskomu, tako je nama kazato na carskoj kapiji, tako smo i mi ukabulili biti*“ „tako nama kazato na carskoj kapiji, mi smo okabulili“, nebo „tako nama kazato . . . , tako smo na carskoj kapiji namjestili“. První obrat užívá důsledně starší recense, ostatní recense novější.

První rčení (ako gospodar etc.) jest patrnou brachylogií. Věť „ako gospodar po fermanu carskom“ schází výrok; doplniti jest „ukabulio“. Dle toho praví smlouvy: aga přijímá ustanovení smlouvy za své po rozumu seferského nařízení (po fermanu carskom; někde mluví se o „carskoj zapovjedi“). S ním nebylo před úřadem v tom směru mnoho jednáno; bylo to také zbytečno, ježto zcela jistě znal obsah seferského nařízení dříve nežli kmeti,

¹⁷⁾ Novější pisar' zmíněné brachilogii patrně už vůbec nerozuměl; proto jí raději vynechává.

¹⁸⁾ Srv. oficiální příklad seferského nařízení v *Sammlung der f. Bosnien u. die Hercegovina erlassenen Gesetze etc. I.*, Wien 1880, str. 507 a 509, kde jest jasno, že t. zv. všeobecná ustanovení nařízení jsou pouhým dodatkem.

jsa už průběhem jednání o seferském nařízení pomocí svých styků stále informován. Kmetu dotyčná ustanovení sdělena oficiálně úřadem (na carskoj kapiji), načež tento je rovněž přijímá za svá smluvní prohlášení. Nečiní tak však jedině po rozumu císařského nařízení, nýbrž, jak seznáme ještě níže, ze své dobré vůle. Tak aspoň zní smlouvy. V dané souvislosti vytčen jest dobrovolný charakter prohlášení kmetovských zejména zdůrazněním, že agovo rozhodnutí má svůj původ především a snad jedině ve fermanu sultánovu. Seferské nařízení mělo se tedy očím kmetů jeviti jako zvláštní blahovůle projevená ústřední správou říše.

Novější recense stírá tuto povahu věci. Jest méně politická, více věcná. Tu nemluví se vůbec o fermanu, nýbrž jedině o oficiálním sdělení úřadu. Podle tohoto se pak strany zařídily, uznaly nové právo (tako smo ukabulili) i vtělili je v písemnou smlouvu před úřadem sepsanou (tako smo namjestili na carskoj kapiji).

c) Poslední závazek kmetův, o němž se naše smlouvy zmiňují, mluví o *rozvázání kmetovského poměru z dobré vůle kmetovy*, jeho výpovědí. Navazuje se tu na ustanovení čl. 8 odst. 2 seferského nařízení a praví se: „*I bez vakta da nemogu ostaviti aginu zemlju, ali kada prispie svaka zaira, najprije carsku desetinu treba da se izvadi, potlje toga i aginu tretinu dadem, onda da mu javim, da ću se preseliti na drugo mjesto*“; stručněji novější recense: „*da bez vakta neostavim njegovu (sc. aginu) zemlju; kada svaka zaira bude gotova i carsku desetinu dadem, aginu tretinu, onda da mu javim, da ću se preseliti*.“

Tenor ustanovení jeví se tu poněkud jinak, výrazněji, nežli v úředním textu seferského nařízení.¹⁹⁾ Toto ukládá kmetu, aby svůj úmysl opustiti čifluk *oznámil* agovi *při ukončení sklizně* (bei Beendigung der Drescharbeiten). Naproti tomu smlouvy nekladou důraz na povinnost oznamovací, ovšem zachovávají i tuto, ale hledají jádro ustanovení v tom, že kmet nesmí opustiti čifluk *nevčas* (*bez vakta*). Užívají tu zúmyslně výrazu „*nemogu ostaviti aginu zemlju*“, aby naznačili, že *kmet jest k čifluku vázán* (glebae adstrictus), *jest v poměru poddanském*; proto nejen že *nesmí* jej opustiti, nýbrž ani *nemůže* tak učiniti, leč za modalit seferského nařízení.

¹⁹⁾ Viz text označený v předchozí poznámce.

To jest hlavní ustanovení smluv v tomto směru. Kryje se ovšem s úmyslem seferského nařízení, ale nad to vykládá je, i to způsobem jedině správným.

Modalities dobrovolného opuštění čifluku kmetem jsou dle *pmluv čtyři*: Výpověď lze dáti jen *po skončení sklizně, po zabezpečení desetiny, po odevzdání haku*; výpověď jest agovi *oznámiti*. *Seferské nařízení* zná jen modalities *dvě*: *skončení sklizně a oznámení výpovědi*. Toto nařízení spokojuje se odvrácením zlovolné škody od agy, smlouvy žádají úplné zabezpečení agy a dosahují ho také.

Kmet může čifluk opustiti jen včas (vaktom, a contrario bez vakta). Jako takový moment jmenuje se doba *skončení sklizně*. Straší recense navazuje tu na obdobné ustanovení ve příčině splatnosti haku a praví: „*kada prisprie svaka zaira*“. Tím však nemá býti řečeno, že kmet jest oprávněn k výpovědi v době, kdy ta či ona niva dozrála. Výraz „*svaka zaira*“ neznámá tu „*každá jednotlivá niva*“, nýbrž „*všechny nivy*“. Výraz „*prisprie*“ jest pak nesprávný. Nezáleží na tom, kdy která niva dozrála a kdy lze ji sklízeti, nýbrž kdy všechny *byly sklizeny*. Obdobný obrat svedl pohodlného a práva neznalého písaře k užití výrazů, které měl na snadě, jichž už užil, při čemž nebylo dosti dbáno právního dosahu jich. Písař však také ani nemohl býti příliš skrupulosní. Vědělo se všeobecně, co slovy svými říci chce, vždyť on i seferské nařízení pouze dávaly uplatniti se starému obyčeji. Písař starší recense chtěl říci totiž, co mnohem správněji praví novější písař slovy: „*kada svaka zaira bude gotova*“. „*Gotov*“ značí zplna dokončivší své poslání, svůj život.²⁰⁾ Proto lze tu míti na mysli jen dobu, kdy celý čifluk (*svaka zaira*) jest sklizen a úroda doma. To odpovídá rčení seferského nařízení: *bei Beendigung der Drescharbeiten*.

V tomto momentu mohl kmet dle zákonného pramenu, dáti agovi plným právem výpověď. *Nikoli však po rozumu smluv*. Dle těchto bylo dalším předpokladem oprávněnosti jeho výpovědi, aby *oddělil desetinu i dal agovi hak* (třetinu). Tato ustanovení smluv jsou zřejmě *praeter legem, nikoli contra legem*. Seferské nařízení, nemluvic o nich, neodporuje jim. Kmet smí dáti výpověď po dokončení sklizně. Desetina i hak dospívají k placení s dozráním plodů, jichž se týče. Placení dělo se o sklizni, tedy před její ukon-

²⁰⁾ Na př. užívá se tohoto obratu o člověku, jenž zemřel, ale také o kupci-bankrotáři.

čením a proto i před výpovědí. Tak stanoví starý obyčej i smlouvy vykládají tak znění čl. 4 sefer. nařízení. Čl. 8 téhož nařízení musí tento postup předpokládati jako pravidelný. Tak se mělo i po reformě díti. Smlouvy jdou však dále v tomto smyslu a praví, že se tak musí státi; *normální postup činí se všeobecným příkazem*. Jako ustanovení praeter legem neodporující nařízení, mají dle čl. 12 odst. 5 závaznou moc; zachování pořádku není žádnou další, kmeta obtěžující podmínkou (darf keine weitere *belastende* Bedingung hinzugefügt werden).

Kmet může tudíž dáti agovi výpověď po splnění všech do dokončení sklizně čifluku dospělých povinností. *Nemá po něm zůstatí dluhů, jež souvisí s jeho kmetovským poměrem*. Dluhy ty mohou býti jen dva: *desetina* a *hak*. Proto jest povinen zajistiti desetinu (najprije carska desetina da se izvadi), v novějších poměrech jest zavázán ji zaplatiti (carsku desetinu dadem), dále dáti agovi *hak* (i aginu tretinu dadem), a pak teprve může mu dáti výpověď. Jiného vypořádání není třeba, neboť obtížné *spory meliorační* snaží se seferské nařízení (čl. 7) zameziti. Pro přechodnou dobu má sice cit. čl. 7 odst. 3 zvláštní ustanovení (odhad kmetových meliorací). Toto úřední jednání nezdržuje však kmeta v jeho výpovědi, ježto namířeno jest *proti agovi*, jehož bydliště zůstává nezměněno a tedy *není žádného ohrožení eventuelních pohledávek proti němu*. Naproti tomu v případě předčasného přesídlení kmeta jsou pohledávky proti němu ohroženy; existence kmetova není tak pevná, aby mohla bezpečně zaručovati splnění jeho pohledávek. Kmet opustivší čifluk nemá zaopatření; toto poskytuje dle ottomanského nazírání jediné držba pozemku. Proto jest nutné zajištění pohledávek proti kmetu. Toho pak dosahuje se ne přímo zadržením kmeta na čifluku.

Splniv všechny tyto podmínky může kmet dáti *výpověď* t. j. oznámiti agovi, že čifluk jeho opustí, že přesídlí (da ću se preseliti na drugo mjesto). Kam kmet odchází, není povinen agovi říci. Také o tom, do kdy musí čifluk *opustiti*, není ve smlouvách, ani v nařízení zmínky. Dle povahy věci musí kmet čifluk vypověděvší tento opustiti *dříve nežli mají započítí jarní práce zemědělské*. Tak také obyčej. Kmet dává výpověď zpravidla jen naleznuv jinde příznivější podmínky životní, především jiný vhodnější čifluk. Na tomto musí pak přirozeně býti před početím jarních prací,

ježto tyto jsou už jeho úkolem. V tom směru nebylo sporů; proto není ani speciálních ustanovení zákonných nebo smluvních.

d) Vytknuvše smlouvy takto nejcharakterističtější závazky kmetovy dávají místa novému slavnostnímu prohlášení kmetovu: „*Ja se obvezujem*“, „*ja se obvezujem dragovoljno*“, „*sve ove tačke ja se obvezujem, kako smo rekli, po ovom kontraktu da radim*“. Kmet tu znovu zvláště stvrzuje všechny závazky, jež byl výše vzal na sebe. Zejména pak zdůrazňují rády smlouvy, že kmet činí tak z dobré vůle (dragovoljno), poskytující tak nový doklad pro svůj politický charakter.

Shrneme-li všechny znaky kmetovského poměru dle toho, jak se nám ve smlouvách našich jeví, vidíme, že *kmetem označuje se tu osoba osazená na cizí půdě* (čifluku) *za tím účelem, aby tuto vzdělávala dle pravidel dobrého hospodáře a dávala vlastníku půdy* (agovi) *určitý díl každoročního hrubého výnosu čifluku*. Na společenský charakter tohoto poměru upozorněno výše. Aga jeví se tu jako společník poskytující k společnosti kapitál nemovitý, kmet jest společníkem s kapitalem movitým konajícím nad to práce. Podíl na výnosu společnosti mají aga i kmet dle ceny jmění v společenství daného. V našem případě cení se práce a movitý kapitál kmetův dvakráte tak vysoko jako nemovitý kapitál agův.

III. Obšírně promluvivše o kmetovských závazcích, přecházejí smlouvy takorba *bez formálního úvodu* k povinnostem agovým. Že běží tu o agu, dovidáme se skoro všude jen z obsahu jednotlivých vět. Jen výjimečně čteme na př. Mečo Mečić aga, načež teprve následují jeho prohlášení. Jasně jest z toho vidno, že kmetovým závazkům věnovaly smlouvy mnohem větší pozornost a péči nežli povinnostem agy. Tím nemá však býti řečeno, že by snad smlouvy povinností agových vůbec přehlížely. Tak tomu není. Smlouvy svědomitě vypočítávají, k čemu jest aga podle seferského nařízení povinen. Nicméně nezdůrazňují tyto body tak jako kmetovy závazky, spolehajíce patrně, že na agy bude dostatečně působiti už *původ nařízení* (*carski ferman, carska zapovjed*). Ohledně kmetů nejsou úřady tak přesvědčeny; proto uvádějí všude i *dobrou vůli kmetů*, převzítí závazek. Okolnost tato svědčí nejen o politickém významu seferského nařízení, ale i o tom, že kmetové byli tehdy živlem těžko ovladatelným, do jisté míry

neloyálním, cenícím málo opatření cařihradské vlády a stojícím pod vlivem proudů, jež stály mimo Cařihrad.

Povinnosti agovy týkají se *haku*, opatřování *čiflučských stavení a osobních služeb kmetových* (izmet, hizmet).

a) Ve příčině *haku* praví smlouvy ohledně agy toto: „*Moj čivčija moga čifluka, da smo kako smo rekli to isto svak godine od svakoga ploda zaire i od bašče, siena tretinu meni davati u momu čifluku zemlji bez zijana i inna,*“ nebo (novější): „*To isto vakat godine (od) svakoga ploda zaire, od bašče, siena tretinu meni dadete bez zijana i inna (hile) u momu milču zemlji, što on sedi, . . . da . . . nikakva zijana od masulata nebude.*“

Místo o povinnosti agy mluví tu smlouvy na prvý pohled o závazku kmetovu k *haku*. Teprve důkladnější prohlídka vynáší na jevo, že tu běží o povinnost agovu přijímatí každoročně (svake godine, vakat godine) od kmeta hak určený jeho výše uvedeným závazkem, tedy třetinu ode všeho (od svakoga ploda zaire, bašče, siena) a *spokojiti se tím*. Aga přijímaje tu na vědomí závazek kmeta *nepřímou proklašuje, že nebude bráti od kmeta nikdy více, nýbrž že každoročně vezme jen třetinu za okolností výše naznačených* (da smo kako smo rekli). To, co výše řečeno o kmetu, platí i pro agu a to nejen pro přítomnost, nýbrž pro všechnu budoucnost (svake godine). Aga *nemůže jednostranně ustanovení o haku změnití, zejména nesmí požadavek svůj zvětšití*. Nemůže však tak učiniti ani ve shodě s kmetem, ježto souhlas agův, jak výše uvedeno, neplyne toliko z jeho dobré vůle, nýbrž jest důsledkem *císařského nařízení* (po carskom fermanu). *Systém haku nemůže býti tudíž změněn vůlí soukromou, nýbrž jen cestou zákona, nařízení*. Tak dospívá tu smlouva k závěru naznačenému v čl. 12 al. 5 seferského nař. Aga může kmetu hak usnadnití, nikoliv jeho závazek zhoršití.

Toto donucení — a tím ustanovení seferského nařízení jsou, byť i se držela v celku statu quo — musili agové pocítovati trpce. Nešlo tu ani tak o materiální újmy (tyto byly minimální právě ve příčině *haku*), jako o snížení společenského významu agů. Nesmí se zapomínati, že u nich se vědomí lénního poměru a práva poddanského stále udržovalo. I nehledě k tomu, donucení agů znamenalo vítězství kmetů. Ohrožení poddanských práv dopováželo prolomení poddanských zvyklostí, poddanského ducha.

Kmetové zvedli nebývale vysoko hlavy. Což přirozenějšího, nežli že aga zastával legální stav věci, mluvil o svém omezení jen nepřímou a nad to používal této příležitosti k schlazení reformou snad bujnějšího kmeta. Úřad šel agům tu na ruku, neboť musil si přát, aby provedení seferského nařízení nenarazilo na odpor agů a zároveň aby kmeti, živel vůbec méně solidní, příliš nesefílili. Odtud vysvětlíme si, proč aga praví: „Tretinu meni davati u mome čifluku zemlji . . . bez zijana i inna . . . da nikakva zijana od masulata nebude.“ Aga tu především konstatuje, že přes reformu kmet zůstává kmetem, že půda, na níž se kmet nachází (što on sedi), jest vlastnictvím agy, čiflukem nebo milčem; půda ta není tedy kmetova, jest povinen dávat mu hak, třebaš třetinu, a to ne jako ze země vlastní. Nesmí agovi škoditi lstí, byť nebyl už poddaným jeho, *jest přece povinen poctivosti jako zbytkem poslušnosti*, musí hak dávat beze škody pro agu (zijan) a bez zavidlosti (inu), zejména nesmí jej klamati při mlácení, jak obyčej sype (da zijana od masulata nebude).

Aga jest si vědom, že z bývalého lénního práva jeho zůstaly jen zbytky a jeho vlastnictví. Tyto zbytky a svoje právo však hájí si aga s přirozenou energií upadajícího. Jest poslušen nařízení svého lénního pána, ale nevzdává se ničeho, čeho se nedotýkají slova rozkazu, byť i duch jeho byl jiný.

b) Další povinnost agova smlouvami vytčená týká se *čiflučských stavení* po rozumu čl. 4 al. 3 a čl. 7 sefer. nař. Pramen konstatuje, že čiflučské stavby obstarával tu aga, tu kmet. Aby bylo možno vyhnouti se zmatkům a sporům, jež odtud vzcházely zejména, opouštěl-li kmet čifluk (srv. čl. 7 sefer. nař.),²¹⁾ nařizuje se, aby stavby ty opatřil vždy aga: je vystavěl i opravoval. Pro přechodnou dobu stanoví se, že stavení vybudovaná kmetem jest tento povinen opravovati, pokud nebude jich nutno nahraditi novými. Zcela v rámci těchto příkazů drží se starší recense smluv a praví: „*I bina, kuća, koja se nalazi u mome čifluku (milču) zemlji, budući sada da je njegova (kmetova), i on treba da opravljia, dok se nesruši. I ako potrebno (potrebito) bude, da se na novo gradi, ja ću mu je načiniti, tako isto opravljati kada bude istiza s mojim troškom.*“

²¹⁾ T. zv. *spory meliorační*. Srv. o nich kromě *Kadlce* i Dr. St. Posilović: *Das Immobilien-Recht in Bosnien u. Hercegovina*, Agram 1894, str. 112.

Povinnost agova týče se dle toho staveb *čiflučských* (u mome čifluku zemlji) i to *všech vůbec*. Seferské nařízení nerozeznává tu staveb hospodářských od staveb obytných; německý jeho překlad mluví sice o „*Wirtschaftsgebäude*“, ale výrazu tomu jest rozuměti v širším slova smyslu. Zejména nesluší tu míti na mysli jen stavby *sloužící přímo a jedině zemědělskému určení čifluku*, nýbrž i *stavení obytná*, jež vzhledem k povaze kmetovského poměru (kmet jest na čifluku osazen) jsou rovněž nezbytna k hospodaření na čifluku. Původní text nařízení mluvil však o staveních hospodářských povšechněji (*bina*). Výraz „*bina*“²²⁾ užívá se sice ku označení hospodářských stavení v užším slova smyslu, ale jen *tam, kde stojí vedle něho*, nebo proti němu *další označení pro stavby obytné*. *Kde tomu tak není, značí výraz ten vůbec všechny stavby usedlosti*, zejména i *stavení obytná*. Tak na př. užito výrazu toho výše, kde jest řeč o bedlivosti kmetově ve příčině čiflučských staveb (viz II.a). Tak praví i některé smlouvy, mluvíce i o povinnostech agových vůbec ve příčině „*bina*“. Pravidelně ovšem zamezují každé nedorozumění výpočtem: „*bina, kuća*“, kde „*bina*“ pak značí stavení hospodářská v užším slova smyslu, „*kuća*“ *stavení obytné*.

Stavby tyto má pořizovati i opravovati aga. Povinnost tato není lehká. Čifluk resp. jeho „*selište*“²³⁾ jest zpravidla poseto nej-různějšími stavbami hospodářskými, nám často až směšnými svým určením, ale dle poměrů a obyčejů místních nezbytnými.²⁴⁾ Mnohý kmet nad to jeví obzvláštní zálibu ve stavbách. Pravda, seferské nařízení vyloženo v ten smysl, že aga jest povinen stavěti jen *nutná* stavení, ale i při tomto omezení jest rozsah jeho povinnosti vzhledem k místním náhledům o nutnosti značný. Stavení jsou vešměs skoro dřevěná, z veliké části z cenného, tvrdého materiálu, vydrží i v podnebí ostrém poměrně dosti dlouho, než jsou i poměrně dosti nákladna. Stavba jednoho většího stavení pohlcuje přese vše několikaletý agův důchod z čifluku. Jest přirozeno, že se proto aga stavbám na čifluku co možná vyhýbá. Praxe v době předokupační i pozdější jej v tom, pokud možno

²²⁾ = stavba.

²³⁾ = stavební parcela.

²⁴⁾ Srv. bližší vylíčení poměrů v *mém* článku: Služebnosti v lesích dle práva bosenského, Právník (1911) str. 645—655, 695—710.

podporuje, zejména bere ohled na finanční stav agův a snaží se prostředkovati mezi nezbytnostmi jak na straně kmeta, tak agy. Dotyčná ustanovení seferského nařízení nutno tedy vzhledem k panujícím poměrům vykládati vesměs restriktivně.

Tento proud lze bezpečně zjistiti už v našich smlouvách. Seferské nařízení nezmiňuje se o bližších modalitách dotyčné povinnosti agovy. Ustanovení taková zdála se při dané povaze věci zbytečnými, nebo aspoň ne oportunními. Jisto jest, že nařízení nemínilo ponechati ani kmetu, ani agovi na vůli, co chce na čífluku stavěti a kdy tak chce učiniti. Předpokládalo patrně potřebu stavby, pak však neprodlené její provedení. Tak vysvítá ze smluv, jež praví: „*ako potreбно bude da se na novo gradi . . .*“ Dle toho opatří stavbu, bude-li to potřebno t. j. postaví, co se jeví potřebným a kdy se to jeví potřebným. Pojem potřeby jest jistě určití *vzhledem k daným poměrům*. Potřebným bude proto to, co jest *při bedlivém hospodaření v místních poměrech* nutno. Pouhá užitečnost není ještě potřebou. Nežádá se však ani nezbytná nutnost t. j. nutnost abstraktní, nýbrž relativní: vzhledem k daným poměrům. Pečlivost dobrého hospodáře hraje i tu úlohu a jest hlavním motivem kmetova nároku vůči agovi.

I při těchto omezeních jest povinnost agova, jak uvedeno, těžká. Praxe ji proto omezuje dále. Novější recense smluv praví: „*ago potreba bude novo graditi, ja sam dužan da mu načinim . . . popravim . . . kada čivija neima čime načiniti*, mojím troškom.“ To, co stanoví seferské nařízení jako primérní povinnost agovu, uvádějí tu smlouvy jako povinnost *subsidierní*. Aga jest povinen opatřiti kmetu potřebnou číflučskou stavbu, není-li kmet sám s to tak učiniti. Ustanovení to jest patrně plodem hospodářských, nikoliv právních úvah. Uvažuje se o hospodářském stavu agy i kmeta, oba se oceňují. Je-li stav kmetův příznivý, snad dokonce příznivější finanční situace agovy, pak jest na kmetu, aby si sám opatřil, čeho mu třeba. Není-li však tomu tak, musí mu aga postaviti potřebné stavení i to třebas i on sám také nebyl dobře situován; jest k tomu povinen vzhledem k svému společenskému postavení. Noblesse oblige! Nemůže-li svému postavení učiniti zadost, má kmeta raději prodati.

Ovšem to, co mělo z prvu prospěti jen nemajetným agům, rozšířeno potom všeobecně. V našich smlouvách platí toto usta-

novení pro tehdy značně zámožného Uzeirbega Adžibegovića tak, jako pro jiné patrně méně majetné agy. Výhodou jednou nabytou přísluhoval si každý, pokud mu nebránily zvláštní předsudky.²⁵⁾

Řekl jsem výše, že poslední omezení vzniklo z úvah hospodářských, nikoliv právních. Právně jest totiž bezprávím. Není zajisté omezení to praeter legem, nýbrž *contra legem*, tudíž dle čl. 12 al. 5 sef. nař. zapověděno. Seferské nařízení jest však právě v tomto směru *lex imperfecta*; zapovídáť ustanovení *contra legem* (darf keine weitere belastende Bedingung hinzugefügt werden) bez zvláštní sankce. Zejména neprohlašuje takové dodatky za neplatné. Posléze zmíněné omezení agovy povinnosti jest proto platným ustanovením, byť zákonem nebylo odůvodněno. Třeba bylo *contra legem*, není dle panujícího právního přesvědčení *contra bonos mores*, naopak stalo se *obyčejem, jenž nad zákonem zvíťázil*.²⁶⁾

Ustanovení tato platí od okamžiku, *kdy dosavadní čiflučské stavby, jež byly postaveny kmetem, vezmou za své* a bude potřeba stavěti nové. *Až do tohoto okamžiku* platí ustanovení přechodné: *kmet jest povinen stavby vlastní dále udržovati (i on treba da je opravljja, dok se nesruši) vlastním nákladem* (a *contr. mojim* [sc. aga] *troškom*). Odchytku tuto pro dobu přechodnou vysvětluje čl. 7 sef. nař. snahou, zameziti komplikace vznikající tím, že stavby postavené kmetem opravuje aga či naopak. Tuto *ratio legis* uvádí i smlouvy, ukládající kmetu opravovati t. j. udržovati dosavadní stavbu *až do jejího zániku, protože jest jeho vlastnictvím (budući da je sada njegova)*, t. j. protože on ji postavil.

c) Konečně zmiňují se naše smlouvy o povinnosti, jež vznikla agům zrušením t. zv. *hizmetu* (osobní služebnosti). Navazují tu jednak na všeobecné ustanovení čl. 4 fine sef. nař., jednak na čl. 10 téhož a praví: „*I do sada kako je adet, kada aga dodje u selo,*

²⁵⁾ Tak na př. Mustajbeg Uzejrbergović, pocházející z rodiny bývalých kapetanů (náčelníků místní šlechty osmanské), staví kmetům vše potřebné bez ohledu na jejich finanční stav. Jeho společenské postavení jej k tomu dle jeho vlastního přesvědčení nutí.

²⁶⁾ V kraji Trávnickém na př. aga nikdy neopatřuje celou stavbu, nýbrž pouze železné součástky její (*gvoždje*), zejména hřeby a šrouby (*ekseve*), dále kryt, i to pouze *šindel*, a hradí náklad na odborné dělníky stavební (*majstorija*). Tak obyčej nahradivši ustanovení seferského nařízení.

da se rani od čivčije i da mu se djaba (bez pare) izmeti, osada će biti za plaću,“ nebo jinde: „*Neće biti izmeta*“ či „*Neće biti djaba izmeta, veče kako smo na onomu kontraku (l) svezali obojca čuvati jedan drugoga.*“

Jak vidno z těchto typických dokladů, zabývaly se smlouvy méně hízmetem všeobecně a zásadně, jako spíše jedním, zvláštním jeho případem zvaným v srbských krajích „*priselica*“.²⁷⁾ Obyčej tento (adet, hadet) popisují smlouvy dosti podrobně. Kdykoliv aga navštívil svoje kmety (selo), nalézal u nich bezplatného zaopatření (srv. *da se rani [hrani] od čivčije . . . djaba . . . bez pare*). Líčí tedy smlouvy obyčej ten v celku shodně s čl. 10 sef. nař. Nemluví toliko o poskytování *přístřeší* agům nebo o vyhánění kmetů z jich kučí. Činí tak snad větším právem nežli seferské nařízení, jehož text spočívá tu na přehnané informaci, ať jakéhokoliv původu. Agům zpravidla nebylo třeba zabíratí pro sebe kmetovské příbytky, dleli-li mezi kmety. Zámožnější aga, jenž měl více kmetů a proto byl nucen mezi nimi déle pobýti, jemž náležela celá vesnice (selo), měl zpravidla v tomto selu svůj *letní příbytek (čardak)*. V něm byl lépe zaopatřen, nežli u kteréhokoliv kmeta nebo aspoň stejně. Jídlo připravoval mu sluha nebo subaša, kmeti dodali mu potřebné potraviny. Toto poslední tvořilo dotyčný typus jejich hízmetů. Méně zámožný aga neměl mnoho kmetů, nemusil mezi nimi delší čas pobývatí a tu užil pohostinství svého kmeta. Pohostinství jest v Bosně dosud tak rozšířeným obyčejem, že nevidí se v něm břemeno — leda že by kmet cítil zvláštní odpor vůči Turčínu — agovi. Došlo-li někde přece k násilnému činu agy, byl to projev zvůle jednotlivce, nikoliv všeobecné chování. Často byla to jistého druhu svémocná represalie.

Dodati dlužno, že aga zdržoval se mezi kmety *zřídka*. Smlouvy nepodávají o tom sice dokladů (kada aga dodje), za to však seferské nařízení, mluvíc o vlastnících čifluku, „*wenn sie zu gewissen Jahreszeiten auf ihre Güter sich begeben.*“ Tyto doby, v nichž aga *pravidelně* docházel do vsí, byly *konec jara a doba žní*. Koncem jara přesvědčoval se aga o tom, jak kmeti vzdělali čifluky, o žních vybíral hak. S posledním pobytem slučovány i lovy. Mimo to navštěvoval aga kmety *mimohádně* buď ve zvláštních záležitostech

²⁷⁾ Srv. *Kadlec* l. c. str. 36.

kmetovských, nebo za účelem lovu. Celkový jeho pobyt nečinil značnější zlomek roku. Hizmet v tom směru nebyl tedy tíživý, rozhodně ne tak, jak by se na prvý pohled zdálo z líčení seferského nařízení.

Opravdu tíživý byl hizmet doplňující system kmetových dávek a odpovídající *osobní robotě*. Sem náleží především doprava haku k agovi (*dogon*).²⁸⁾ Mimo to spadají sem často značné *roboty na begluku*. Aga totiž spravoval některou část svých pozemků, tvořících obyčejně větší, uzavřené lány polí, ve vlastní režii. Tyto pozemky byli povinni kmeti mu vzdělávati zdarma (srv. i da mu se *djaba . . . bez pare . . . izmeti*). Tato roboty byla tak tísnivá jako každá jiná jednak ubírajíc kmetům pracovní síly potřebné pro vlastní čifluk, jednak ohrožujíc pořad prací na čifluku. V obojím směru byl kmet uváděn v hrozivé dilema: buď robotě zanedbal čifluk a jej ztrácel, nebo stačil sice na čifluku, ale propásl robotu, čímž rozhněval agu a poštvál proti sobě úřady. Na dodržování hizmetu hleděli agové zárlivým okem. Bylť to *poslední zbytek jejich bývalé moci* a společenské nadvlády.

Nyní seferské nařízení rušilo i tento poslední zbytek. Toto ustanovení musili hrdí agové bosenští cítiti velmi trpce. Proto jen zřídka kdy praví smlouva zkrátka: „Neče biti izmeta.“ Takové rčení, byť zcela odpovídalo dikci seferského nařízení, bylo by vůči agům příliš příkré, vůči kmetům nebylo pak rovněž radno ho užiti. Snadno mohli si pak mysliti více, nežli řekl zákonodárce.²⁹⁾ Bylo proto političtějším promluvíti ve smlouvách o této věci jen *en passant*. Proto smlouvy skoro vesměs obšírně líčí priselicu a její odstranění a v toto líčení kratičkou zmínkou vetkávají zcela nenápadně zrušení hizmetu.

Tytěž okolnosti způsobily i další výklad. Seferské nařízení zrušuje hizmet. Jako *hizmet* označují se *bezplatné služby kmetovy*. Tohoto znění nařízení užívají smlouvy pečlivě pro zvláštní své účely. Podržují v celku slova nařízení, kladouce však důraz na *bezplatnost* služeb kmetových a nikoliv na zrušení hizmetu mění jeho smysl. Praví se: „Neče biti *djaba* izmeta“ nebo ještě

²⁸⁾ Viz výše pozn. 16.

²⁹⁾ Mohli míti tu na mysli vůbec zrušení robot, a více — i zrušení haku, v němž kmeti rádi vidí „nejhorší hizmet“ patrně cítíce v něm dávku veřejno-právní, poddanskou, nikoliv soukromoprávní, smluvní.

určitěji: „*od sada će biti za plaću.*“ Dle toho *nevyklučují smlowuy hizmet* — také ne priselicu — tak jak přeje si to seferské nařízení, jež praví: (die Pächtern) „*dürfen niemals und nirgends . . . zu unentgeltlichen Dienstleistungen verwendet werden. — Die Gepflogenheit . . . sowie der Usus . . . ist in Zukunft absolut verboten.*“ *Zachovávaají obé, ale mění hizmet v placené práce.* Toliko bezplatnost dosavadních prací se smlouvami zrušuje a nahražuje platem; *povinnost k dosavadním úkonům daným starobylým obyčejem nebo úmluvou* však *zůstává nezměněna.* Kmet jest *povinen konati totéž, co druhdy,* nikoliv však zdarma, nýbrž za plat a může se tedy z povinnosti své *vykoupiti* zjednáním náhrady. To jest praktický úspěch seferského nařízení. Jest to také jediné, co bylo možno v daných psychologických i hospodářských poměrech z jeho ideálu provésti.³⁰⁾

O *psychologických* poměrech řekl jsem, co bylo nutno, výše. K *hospodářským* dlužno dodati toto: Zemědělské práce koná si v Bosně každý sám se svou rodinou. *Není tu zemědělských dělníků.* Jen v jistém směru jsou dělníky členové zadrugy, v tom totiž, že pracují (*čeljad*), nestojí však k stařešinovi v poměru námezdném. Aga není zemědělcem; jest rentierem. Jako takový nemohl by vzdělávati begluk bez pomoci kmetů; sám nepracuje,³¹⁾ rodina jeho rovněž ne, dělníků pak zjednati nelze. Nezbylo tedy nežli zabezpečiti si pracovní sílu kmetů i nadále, ovšem za plat, neměly-li rozsáhlé begluky zůstati nejen na škodu agy, ale i státu (desetina) nevzdělány. A totéž platí o priselici. Bylo by nerozumno, žádati agu, aby zásoby potřebné pro pobyt ve vsi nosil s sebou, když možno je získati mezi kmety. Stačilo, platil-li je aga. Fakticky jich ani dnes neplatí; kmet toho nežádá a ani by plat nepřijal. Vždyť jedná se o čestné pohostinství. Kmet spokojí se, přimhouří-li aga při vybírání haku oko.

³⁰⁾ Srobotami setkáváme se v Bosně leckdes ještě i dnes. Tak na př. v severní části okresu Bugojno. Nejsou ovšem už tísnivé, ale vždy ještě kmety zásadně nenáviděné. Agové pak, vidíce v nich poslední zbytek své moci, neupouští, od svých nároků, třeba jejich cena byla, zejména v poměru ku nákladům sporů, jež vyvolávají, zcela skrovna.

³¹⁾ Zemědělstvím nezabývá se aga snad nikdy přímo. Spíše doplňuje svůj důchod výtěžkem z řemesla, hlavně však z obchodu (smíšený obchod — dućan-kavárna).

IV. Konečně jest se zmíniti o závěrech našich smluv, pokud jsou zajímavý. Úvodu odpovídá všude závěr. Nikde není ovšem tak rozsáhlý jako onen. Úkolem jeho jest jen *opětné, slavnostní potvrzení vzájemných závazků uvedených ve smlouvě*. Úloze této jest učiněno zadost tu několiká slovy, jinde delším rčením. Tak čteme: „*I predadosmo jedan drugom na melčusu*“³²⁾ „*Pristajem po ovomu kontraku(!) i predadosmo jedan drugomu na melčusu*“, „*Kao smo ovde na ovom kontraku(!) jedan drugoga (obvezali), da smo podpisani s mu (hu)rom*“. Obširněji praví se: „*Pristajemo po ovom kontraku, gornje rečeno tako (čuvati) i predadosmo jedan drugomu na melčusu ovi konkrak*“, „*I pristaemo oboica po ovomu kontraku i po carskoj zapovjedi i predadosmo . . . da čuvamo*“, „*I pristajemo po ovomu kontraku da radimo i po carskoj zapovjedi . . .*“, „*I pristajemo . . . i predadosmo ovaj senet*“³³⁾ „*na melčusu*“, „*Tako biće, kakosmo ukabulili na onom kontraku . . .*“, „*Kako smo ovde na ovomu kontraku svezali, gore rečene tačke dužni smo oboica čuvati jedan drugoga. Da smo potpisani s mu(hur)om*“, „*. . . predadosmo . . . da čuvamo ovo isto*“.

V závěrech těchto potvrzují tedy strany, že výše položená ustanovení smluv odpovídají jejich *soukromé vůli* (pristajemo). Že by stála soukromá vůle pod tlakem příkazu státního, se buď prostě zamlčuje (většinou), buď se tlaku tomu přiznává vliv podřadný a souřaduje se s vůlí soukromou (*i po carskoj zapovjedi*). Smlouva shrnuje jednak význačné body dosavadního práva obyčejového, seferským nařízením netknutého, jednak reformní ustanovení nová. Ohledně těchto však smlouvy nepraví, že strany se jim podvolují, nýbrž že s nimi *souhlasí*. Soukromé vůli příkládá se tu vyšší význam, nežli nařízení samému. Snad tvrzení toto bylo tu a tam, jak u agů, tak u kmetů nedostí upřímné, než svědčí znovu o *politickém charakteru seferského nařízení*. Smlouvy charakter ten zachovaly i rozvinuly způsobem zákonný pramen ještě předstihu-

³²⁾ Melčus = meldžis, správně medžlis, okresní rada, pomocný oigán kaimekamuv složený z místních notáblů s hlasem poradním (*medžlissi-idare*). Původní orgán ottomanské správy zachovaný okupační vládou a přijatý i zemskou ústavou v podobě okresních rad s hlasem z části rozhodujícím.

³³⁾ Senet = listina, zvláště však listina úřední (rozsudek) nebo původní (smlouva), a contrario listin bezvýznamných a korespondence (*čage = papír*).

jičím. Po této stránce jsou právě tyto smlouvy dokladem značné obratnosti ottomanského správního úřednictva. Byť nebylo toto formálně právnicky školené,³⁴⁾ přece pochopuje a dává správný výraz význačným v právu okolnostem a uvádí právní ustanovení v život cestou svědčící o neobyčejné znalosti poměrů. Všechny *povinnosti* líčí se ve smlouvách jako více *morální*, nežli ryze právní povahy. Strany zavazují se povinnosti ty vzájemně „*čuvati*“ t. j. *blahovolně zachovávat*i. Poddanský ráz kmetovského poměru nemá býti naprosto setřen a nahražen suchým právem soukromým; nemá-li vztah mezi agou a kmetem v ničem znamenati zbytek poddanství, tož má aspoň zůstat *patriarchálním*. Pokud kmetovský poměr tento ráz zachoval, byl také snesitelnější nežli v dobách, kdy pojímán jest ryze právně. Že ráz onen pak postupem doby ztratil, není rozhodnou vinou ani agů, ani kmetů. Ztrátu tu přinesl s sebou novodobý vývoj hospodářský doprovázen a sesilován politickými agitacemi.

LITERATURA.

Část všeobecná.

Cohn Georg, *Ethik und Sociologie*. Lipsko 1916. — 316 str. Za 10 marek.

Spis tento jest vlastním autorovým překladem dánského originálu, potčného zlatou medailí kodaňské university. Pojedává o poměru ethiky a sociologie zprvu v líčení historickém (str. 1—244), pak v rozboru dogmatickém (245—316), v němž tkví hlavní význam knihy jakožto původního díla vědeckého.

První, historická část knihy, dělí se opět ve dva oddíly: v nástin hlavních soustav „ethiky normativní“ (1—97) a nástin soustav „ethiky sociologické“ (98—244).

V oddílu prvním Cohn se snaží rozřešit problém, „zdali ethika je samostatná věda, která do metody i co do výsledků zkušenosti může obstáti bez podpory sociologie“ (71), tím, že probírá ethické soustavy řecké a novodobé; o asijských nejedná. Ukazuje, že již řečtí sofisté uvedli mravní otázky ve spojení s problémy sociologickými, a že spojení to nebylo přerušeno nikdy; zejména na ethice Kantově, kterou Kant sám mylně

³⁴⁾ I formální škola schází. Srv. na př. jen obtíže, jaké působí písařům slovo „kontrakt“, jež není ani jedinkrátě řádně napsáno, nýbrž vždy zkomolené, často až k nepoznání.